

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה' אימהות ואל-אימהות בחברה הציונית בארץ ישראל (1920-1945)

בת-שבע מרגלית-שטרן

בראותי אותך ניצב על יד מיטת בנו הקטן ועיניך חרדות ונבוכות [...] שלוחה אליך בת צחוקי כמרחמת. הפעם לראשונה, ארגיש את עצמי כה עשירה, כה חזקה לעומתך. הכל חלק אתך ידעתי. את פתי, את גורלי. אך את זה כאבי המתוק ואת אשרי הצורב [...] את עשוי זה לא אחלק אתך, ידידי, לי הוא [...]

מבוא

לאימהות המודרנית כפל פנים. זו קבעה את מקומן של נשים בחברה, אך גם אפשרה להן להשתמש בתפקידיהן הביולוגיים כערוץ להגדרה מחודשת של המרחב הציבורי.² 'סמכותיות באמצעות האימהות', הגדירה זאת הפמיניסטית גרדה לרנר.³ מאמר זה תכליתו לנתח את האימהות – על ביטוייה הסמליים והמעשיים – ואת היעדרה כמו שנתפסו בעיני הממסד הציוני, גברים ונשים, ובעיני נשים מן השורה בחברה הציונית בארץ ישראל בעשורים הראשונים של המאה העשרים. האם ניכרו הבדלי מגדר, מעמד ומוצא בעמדותיהם? ההיה מודל האימהות שהעמידו ייחודי? מה היו מקורות ההשראה שלו? כל אלה הן מקצת השאלות שעליהן נשיב. התנהלותה של תנועת הפועלות ושל ארגון 'אמהות עובדות במשק ביתן' – ארגון של נשות חברי הסתדרות שאינן משתכרות מחוץ למשק ביתן – ישרטטו את גבולות הדיון.

1 פניה ברגשטיין בתוך ליליה בסביץ ויוכבד בת רחל (עורכות), *חברות בקיבוץ, הקיבוץ המאוחד תש"ד*, עמ' 352.

2 Karen Offen, *European Feminisms 1700-1950: A Political History*, Stanford California 2000, pp. 188-200

3 Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, New York & Oxford 1993, pp. 116-137

השאלה מדוע נשים הן אימהות מעסיקה את ביקורת המגדר בעשורים האחרונים.⁴ ביקורת זו קוראת לדון באימהות לא כפונקציה ביולוגית, אלא חברתית, וטוענת כי קיימת הפרדה בין התפקידים הביולוגיים – לידת הצאצאים – שהם נחלת הנשים לבדן, ובין התפקידים החברתיים והתרבותיים הכרוכים בגידולם ובחינוכם. אף שהאחרונים אינם ביולוגיים, על פי רוב מילאו אותם נשים. כך בשנות הארבעים של המאה העשרים הקדימה סימון דה בובואר והסבירה כי נחיתותן של הנשים מקורה בכניעתן ל'חוק הטבע' – זה שדחפן להרות וללדת והפך אותן ל'אסירות הרחם', שפחות של גורל ביולוגי.⁵ גם לפי קתרין מקינון, משפטנית פמיניסטית בת זמננו, נשים סובלות מהיעדר שוויון רק משום שהביולוגיה בשרירות חוקיה קצבה את מינן.⁶ באופן זה האימהות נתפסת כגורם המרכזי לחלוקת התפקידים בחברה ולמקומה של האישה בה.

בתהליכים של בינוי אומה אימהות היא ערוץ מרכזי.⁷ צמיחתן של מדינות הלאום, שהקמתן הייתה כרוכה בין השאר בהגדרה מחודשת של תפקידי המינים בחברה, הפכה את סוגיית האימהות לאבן מאבני בניינה, בעיקר בהשראתו של שיח המגדר שעוררו נשים בעלות תודעה פוליטית. מדינת הלאום כוננה את הנשים כסובייקט פוליטי שפועל במרחב הציבורי בדרכים יצירתיות ומגוונות, ו'מדיניות מטרנליסטית' זו באה לביטוי בראיית האימהות כמקצוע ולא רק כעיסוק של נשים בעלות משפחה.⁸ מסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים הושפעו הדיונים על האימהות מפעילותם הנמרצת של ארגוני רווחה שנשים ייסדו, ניהלו והפעילו, וארגונים אלה העלו את האימהות על נס. עבודת האם הבונה את משפחתה נחשבה בעלת משמעות לאומית ולא רק פרטית, ועל כן השתלבה בדיונים תרבותיים, חברתיים וכלכליים. כך היה גם בכל הנוגע לחלוקה של מרחב החיים למרחב פרטי ומרחב ציבורי; לבחינת גבולות המחויבות של מדינת הלאום לאזרחיה; ולתפקידי האימהות, מעמדן ומעמד ילדיהן, ובכלל זה השאלה אם לאישה הזכות לבחור אם להיות אם. במדינות רבות הנחו את מדיניות הממשלות תפיסת העולם והמוסר הבורגני-ליברלי, ובכלל זה הנחותיו בדבר הסדר החברתי הרצוי.⁹

4 Nany Chodorow, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkeley, Los Angeles & London 1978, pp.11-39; idem, *Feminism and Psychoanalytic Theory*, New Haven & London 1989, pp. 23-44

מאות לאימהות: חיפוש פסיכואנליטי פמיניסטי אחר האם כסובייקט, תל אביב תשס"ו, עמ' 266-280.

5 ז'וזה ברונר, 'קולה של אמה: או דיאלקטיקות של תודעה עצמית', זמנים, 46-47 (1993), עמ' 4-17.

6 קתרין מקינון, פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה (תרגום עידית שורר), תל אביב 2005, עמ' 23.

7 ראו Lake Marilyn, 'Feminist History as National History: Writing the Political History of Women', *Australian Historical Studies*, 27, 106 (1996), pp.154-169

8 כואת הייתה למשל בשנות השלושים רוז שאפה, ממנהיגות הנשים בלבנון, שהייתה נתונה אף היא בשלטון מנדטורי. בתוך: Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, New York 2000, p. 143

9 Mark H. Leff, 'Concensus for Reform: The Mothers' Pension Movement in the Progressive Era', *Social Service Review*, 47 (1973), pp. 397-417; Barbara Leslie

מחויבותה של המדינה לאימהות קיבלה ביטוי פוליטי מואץ בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.¹⁰ במדינות שתפיסותיהן החברתיות השפיעו על התנועה הציונית, כרוסיה הסובייטית מצד אחד ובריטניה, גרמניה או צרפת מן הצד האחר, היה הטיפול באימהות ובילדים הישגן הבולט והכמעט יחיד של נשים שנמנו עם המחנה הסוציאלי-דמוקרטי.¹¹ בדומה להן, גם בחברה הציונית נטולת הריבונות שנרקמה בארץ ישראל, הייתה האימהות משאב לאומי שהן גברים והן נשים גייסוהו. את גישתם של חברי הממסד הפועלי-ציוני הדגימה באמצע שנות השלושים ליליה בסביץ, ממנהיגות תנועת הפועלות:¹² 'הכמיהה לילד, הערכת מקום הילד כחשוב בחיינו – אלה קשורות קשר הדוק עם השקפותינו הציוניות-הפועליות [...] הן באות להשלים את עבודתנו, את חיינו בארץ'.¹³

ואולם בתפיסה שהביאה לידי העצמתה של האישה-האם טמונה סתירה: האם יש לראות בכל אישה אם בכוח? או לחלופין האם על נשים להתקבל כחברות שוות זכויות בחברה שמשותפת לגברים ולנשים בלי קשר למצבן המשפחתי?¹⁴ בחברה הציונית ומחוץ לה ניכרו הבדלים בעמדות בין גברים ונשים מהמעמד הבינוני ובין מי שהשתייכו לחוגים הסוציאליסטיים, וכן הבדלי מגדר. כך היה בשאלות שנוגעות להענקת קצבאות לאימהות מעוטות יכולת; וכך בשאלות שנגעו לחינוך מיני, להפצה של אמצעי מניעה ולהפלות מרצון.

Epstein, *The Politics of Domesticity: Women, Evangelism and Temperance in Nineteenth-Century America*, Connecticut 1981, pp. 67-80

10 Helmut Gruber, 'French Women in the Crossfire of Class, Sex, Maternity and Citizenship', in: Helmut Gruber & Pamela Graves (eds.), *Women and Socialism, Socialism and Women*, New York & Oxford 1998, pp. 279-320

11 Adelheid von Saldern, 'Modernization as Challenge: Perceptions and Reactions of German Social Democratic Women', in: Gruber & Graves (eds.), *Women and Socialism*, New York & Oxford 1998, pp. 95-133; Gruber, 'French Women', *ibid.*; Pamela Graves, 'An Experiment in Women-Centered Socialism: Labour Women in Britain', in: Gruber Beryl Williams, 'Kollontai and the Russian Revolution', in: Sian Reynolds (ed.), *Women, State and Revolution: Essays on Power and Gender in Europe since 1789*, Britain 1986, pp. 60-80

12 ליליה בסביץ (1987-1990), ילידת קרמנצ'וק, אוקראינה. עלתה לארץ ב-1924. הייתה חברת קיבוץ עין חרוד ופעילה בתנועת הפועלות ובעוד מוסדות במחנה הפועלי. ערכה את הקובץ *חברות בקיבוץ יחד עם חברתה יוכבד בת רחל*, לצד מאמרים רבים שפרסמה בעיתונות וספרים שכתבה – *במירוץ עם הזמן ולו רק הד*.

13 ליליה בסביץ, 'אשה, אם וילד', *לוח האם והילד* 1934[?], עמ' 176.

14 Joanne L. Goodwin, 'An American Experience in Paid Motherhood: The Implementation of Mothers' Pensions in early Twentieth Century Chicago', *Gender and History* 4, 3 (1992), pp. 323-342

הסמלת האם והאימהות בחברה הציונית בארץ ישראל

בציונות, כבהקשרים לאומיים אחרים, סימלה האישה הן את האם הפרטית והן את אם האומה הציובורית,¹⁵ והסמלת האימהות שימשה בין השאר לייצוג שלמות הקולקטיב. כך הוכרה פעילותן הציובורית של הנשים כאפיק ממושיך של האימהות הפרטית וכמגלמת של תכונותיה. ואולם אף שהאימהות הועמדה על כן נישא, היא לא הבטיחה לנשים שוויון.¹⁶ על שימושיה הסמליים של האימהות בתרבות הציונית תעיד למשל תערוכה חיה של אימהות ופעוטותיהן שהתחרו על פרס 'היפוי והבריאות' בתל אביב בשלהי שנות העשרים. הצביון ההיתולי של האירוע הבלטי את המסר שמארגני התחרות שאפו להנחיל לצופיהם: הצלחת הציונות לייצר דור בריא – משמע מודרני – בארץ האבות. ומכיוון שהצלחה זו הייתה תלויה בשיתוף הפעולה של האימהות, נמצאו המצטיינות ראויות לפרס. בתערוכה שפטו גברים ונשים: רופאים נתנו גושפנקא מדעית; ראש העיר העברית נתן הכשר פוליטי-לאומי; ומשורר התחייה ביאליק, אף שהיה נטול ילדים בעצמו, האציל מסמכותו האישית.¹⁷

במהלך שנות השלושים זכה המחנה הפועלי להגמוניה ביישוב ובתנועה הציונית, ועמדותיהם של נשים וגברים שנמנו עם מחנה זה הניחו תשתית חשובה לניתוח הסוגיות הנדונות כאן. עמדות אלה באו לביטוי במגוון ערוצים: קובצי ביטוי של חברות הסתדרות למגזריהן כדבר הפועלת – ביטאון תנועת הפועלות, או הקובץ *חברות בקיבוץ*; ביטאונים מוסדות הסתדרות העובדים כלוח האם והילד, שהיה מידעון מטעם קופת חולים ועוד. עוד עלה הנושא לדיון גם בעיתונות היומית והתקופתית, ובה באו לידי ביטוי עמדותיהם של גורמים אחרים ביישוב, בעיקר אלה שנמנו עם המחנה האזרחי. גם יומנים אישיים של דמויות מרכזיות הם כר פורה לחקירה, ומהם עולה לא אחת כי תמונת העולם הפרטית הייתה המצע לפעילות הציובורית. ערוצים אלה ודומיהם סייעו לעצב דפוסי חשיבה תרבותיים ופוליטיים ביישוב גם בסוגיית האימהות. עדות לכך מצויה בדבריה של פעילה בתנועת הפועלות שבאמצע שנות הארבעים ניסתה לפתות נערה עובדת שמעסיקה התעמר בה: 'הייתי רוצה לעשות משהו למענך, שתרצי [...] לעזוב את העיר, להצמד אל איזה גן פירות יפה, להיות אשתו של אכר בריא ושתקן, לגדל ילדים יפים, שיהיו דומים לאמא שלהם [...]'.¹⁸ אף שמשמית השכנוע – להעדיף את החיים בכפר על פני החיים בעיר

15 Sheila H. Katz, *Women and Gender in Early Jewish and Palestinian Nationalism*, Florida 2003, p. 7; וגם Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, London, Thousand Oaks & New Delhi 1997, p. 45.

16 עזמון (עורכת), *התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית*, ירושלים 2001, עמ' 95-115.

17 Beth Baron, *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender and*, Yuval-Davis, *ibid.* 16 *Politics*, Berkeley, Los Angeles & London 2005, p. 1

18 Bat-Sheva Margalit Stern, 'Who is the Fairest of Them All? Women, Womanhood and Ethnicity in Zionist Eretz Israel,' *Nashim*, 11 (2006), pp. 142-163

18 רבקה כן צנלסון?], 'מקצוע על פי טעות', *דבר הפועלת*, יא, 10-11 (16.12.1945), עמ' 156.

בשל יתרונם הגופני והכלכלי – כשלה, בדברים אלה מודגש הנחשק בהישגים: האימהות. מן השיח הציבורי עולה כי היחס אל האם היה דו־ערכי. מצד אחד היא נחשבה חוליה חשובה שתגשים את שאיפות הממסד הציוני לברוא חברה חדשה ובריאה בארץ ישראל. בכתבה הפותחת את **לוח האם והילד**, שראה אור ב־1934, תוארה האם כבעלת עמדה מרכזית בחינוך ילדיה: 'האם היא כשופט עליון, כנושא הישר המ[ו]חלט של בית המשפט החינוכי, והאב אינו אלא שומר הסף [...] האם יש לה זכות של מחוקקת [...] והאב יש לו אך תפקיד אדמיניסטרטיבי, צדדי'.¹⁹ עוצמת האם הייתה שקולה לזו של בורא עולם, לא פחות: 'כשם שאלהים העולם הגדול בידי הוא לבנותו ולהחריבו [...] כך הוא הדין גם לעולם הקטן, עולם הילד, בידי האם'. מצד שני, מעמד נישא זה לא היה משולל חובות: 'על האם הרבה יותר מהאב, ובוודאי יותר מהבוגרים האחרים [...] להרהר [...] ולחפש ולכו[ו]ן את כל יחסיה החנוכיים לטובת הילד'.²⁰ באופן זה כרך הכותב בנשימה אחת את דימויה החיובי של האם עם הפללתה העתידית; הוא טרח בהעצמתה כשם שסימנה ככתובת למקרי כישלון.

מרכזיות האם בחינוך הילדים הייתה מוקד לביקורת נוקבת של מחדשים חברתיים למיניהם. ילדים שנולדו בעבר ה'לא מתוקן', הווה אומר הקדם־ציוני, סבלו מאהבת הורים אגואיסטית, כדברי שיץ בירושלם הבנויה, אוטופיה פרי עטו, שראתה אור בתרפ"ד (1924). בכך אשמה בעיקר האם.²¹ הלוך רוח זה לא דעך גם בעשורים הבאים. לא אחת תוארה האם כ'חלשת אופי', 'רכת לב', שמשחדת את ילדיה בכיבודים, אבל אינה מטילה עליהם מרות. אם כזאת 'נעדרת כל יכולת חינוכית', ועל כן אינה מועילה לאינטרס הציוני, חרץ **לוח האם והילד**.²² לגינויים אלה חבר באותו הזמן ביטאון תנועת הפועלות, **דבר הפועלת**. אף זה התריע נגד אי־יכולתה של האם הטרודה במשימות היום־יום לחנך את ילדיה כראוי:

הילדים מאחרים מפני שהאם אינה מסוגלה לנהל את משק הבית בדייקנות ובשקט [...] וישנן אמהות אשר מגזימות בעבודת משק הבית ומתמסרות לגמרי לבישול, לכביסה ולסידורים ואין להן פנאי לשוחח עם ילדיהן [...] ולכן צווקת האם מן החצר אל הקומה השלישית: אני תיכף אבוא ואני אהרוג אותך! ואין זאת אשה גרועה כלל [...] השגיאה החינוכית הלא איננה משאירה סימנים נראים לעין, אבל שגיאה בכביסה נראית תיכף בשעת הגיהוץ [...]²³

ואולם ביטאון הפועלות גם ביקר את נסיבות החיים שיצרו אימהות פסולה. מה עורר את החששות מפני הנזק בכורח הטמון באימהות 'בלתי מחונכת'? אי־הנחת של גורמי

19 ד"ר י' רבקאי, 'האם והילד', **לוח האם והילד** 1934[?], עמ' 1-2.

20 שם.

21 מצוטט בתוך רחל אלבוים־דרור, המחור של האתמול, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 181.

22 [ללא שם], 'בין כתלי בית הספר (הסתכלויות)', **לוח האם והילד** 1935-1936, עמ' 67-68, 104.

23 מרגלית אוברניק, 'בבית ההורים ובמוסד', **דבר הפועלת**, א, 7-8 (11.10.1934), עמ' 154-155.

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

הממסד ניזונה בין השאר מהגידול בעלייה לארץ. זו הגיעה בשנות השלושים לממדים גדולים והייתה כמעט בלתי מבוקרת.²⁴ בואן של מהגרות ממדינות רבות, שלהן הרגלי הורות מגוונים ושהיו לא פעם נטולות תודעה לאומית, הזין את החשש מפני הנזק בכורח הטמון באימהותן. הפתרון הרצוי? הפניית הילדים לבתי ילדים מקצועיים, שם יתגברו אנשי המקצוע על קלקלות החינוך הביתי.²⁵

הממסד הציוני ציפה מההורים שיפנימו את המסרים הלאומיים ויישמו אותם בביתם, כמו למשל את הדיבור בעברית.²⁶ 'תו התקן' ניתן ל'אם הציונית' שהכילה והפעילה את עולם המושגים הציוני בביתה, לרוב לאחר פעולת חינוך ראויה. האם הציונית הרציונלית חינכה את ילדיה בהתאם לעקרונות חינוך מודרניים, וההבחנה בין 'אם (ציונית) טובה' ל'אם רעה' נעשתה בין השאר בהשוואה בין טיפוס אימהות מעדות שונות. כי כן, בארץ ישראל כבחרות אחרות ובתקופות זמן שונות התקיימו זה לצד זה כמה דגמים של אימהות.²⁷ אימהות 'מהעדות המזרחיות' נחשבו למי שהשתייכו ל'שכבות היותר נמוכות בתרבות שיש לנו ביהדות'. הן נחשבו דלות השכלה, נתונות בסד אמונות תפלות, נטולות מושגים 'על החיים ועל העולם בכלל' ושבויות ברשתה של אמונה דתית. ילדים שגדלו במשפחות אלה היו 'פראים' בהתנהגותם, 'אזניהם כבדות ועיניהם מושעות'. ואם לא די בכך, האם בסביבה 'מחוסרת התרבות' רדתה בילדיה שלא לצורך, בהעמיסה עליהם שליחויות ומטלות שונות, בין השאר סיוע בגידול האחים הקטנים ובפרנסת המשפחה. אלה הסיטו את הילדים ממטרותיהם החשובות, בעיקר מלימודים. זאת אף זאת, האם 'המזרחית' חסרה כישורים לניהול הבית, ועל כן הגיעו ילדיה לבית הספר כשגופם מלוכלך ובגדיהם פרומים ומרובבים.²⁸

ואולם מן התייעוד עולה כי הממסד הציוני-פועלי גער לא רק באימהות אלה. אימהות 'גלותיות' באשר הן, יוצאות גרמניה כיוצאות ארצות הים התיכון או אפריקה, גונו ונגזפו,

24 וראו אביבה חלמיש, 'מדיניות העליה בשנות השלושים: בין "גאולה" ל"הצלה"', זמנים, 58 (1997), עמ' 86-98.

25 ישע סמפטר, 'חינוך קיבוצי', דבר הפועלת, א, 7-8 (11.10.1934), עמ' 172. שבח לאימהות שמוסרות את ילדיהן למוסדות ילדים: מרים שלימוביץ, 'מי הן הפונות ללשכה?', שם, ד, 9 (12.12.1937), עמ' 183-184; אם אורה, 'בבית חולים לילודות', שם, ב, 3 (6.6.1935), עמ' 68-69. ויכוח על סוג המוסד: ציליה ש' [ללא שם מלא], 'איזה מוסד ילדים דרוש?', שם, ב, 5 (25.8.1935), עמ' 124.

26 [ללא שם], 'על ילדי העולים החדשים', לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 83-84; על משמעות הדיבור העברי ראו גם תמר ליבס וזוהר קמפף, "'הלא! ירושלים מדברת'", החייאת הדיבור העברי ברדיו המנדטורי (1936-1948), קתדרה, 133 (תש"ע), עמ' 105-132.

27 ואולם לפי שרון הייז דגם אחד בלבד זכה לעדיפות. Hays Sharon, *The Cultural Contradictions of Motherhood*, New Haven 1996

28 [ללא שם], 'על בני העדות המזרחיות וחנוכם בתוכנו', לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 85-86; [ללא שם], 'עבודתו הקשה של המורה בתנאי עזובה', שם, עמ' 87-88. על גישתו של הממסד הציוני לאימהות וליילדים מעדות המזרח ראו תמי רוי, 'ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית, תל אביב תש"ט', עמ' 131-143.

אלא שגורמי הכשל שזיהה הממסד באימהות המהגרות היו שונים. אם בת עדות המזרח לקתה באי־ידיעה שנבעה מנחשלות, אם יוצאת אירופה לקתה בעיקר בהיעדר סולידריות לאומית, שנבעה בין השאר משייכותה המעמדית־בורגנית. האם הגלותית 'האיגואיסטית' האיצה בילדיה לרכוש מקצוע 'בלתי מתאים' כהנדסה, אדריכלות או פקידות, ולא הכירה בחשיבות העבודה לאדם, בלי קשר למינו.²⁹ אף שהטיה כזאת הייתה פעמים רבות נחלתם של האם והאב, הגחכת האם בשיח בולטת. עם זאת חברות ממסד, בהן מנהיגות של תנועת הפועלות, הציגו תמונה מורכבת מזו. הן הסכימו עם עקרונות האימהות הציונית 'הראצינולית', אך הרחיבו את שורות 'האימהות הטובה', וכללו בה גם נשים תימניות. אף שהיו יראות מסורת, מסירותן לילדיהן, הקפדתן על ניקיון הבית בתנאי מחסור והתנדבותן למלא את 'צו התנועה' למרות קשיי הקיום – כל אלה זיכו אותן לא רק בדברי הלל פומביים, אלא גם בהשתלבות בדגם האימהות הרצוי.³⁰

האימהות ותוצריה היו תנאי ליצירת 'היהודי החדש', שנחשב נדבך חיוני במהפכה הציונית,³¹ ועל כן הועמדה האימהות ביסודם של שיקולים ממסדיים, בין השאר הצורך בהגדלת האוכלוסייה. הממסד הציוני הניח שהאישה רוצה בילד: 'הכל בגופה של האשה המתבגרת או המב[ו]גרה אומר ודורש: "הבו לי ילד"', הסביר רופא בלוח האם והילד לקוראיו באמצע שנות השלושים.³² הכשרת הגוף להיריון דמתה לפעולתו של האיכר ה'מ[ו]כרח לחרוש את שדהו ולחפ[ו]ר עמוק בשכבות אדמתו'. היריון שלא מומש, דינו לפרוץ אל מחוץ לגוף ב'דמעות דם' דואבות מאכזבה.³³ בהינף קולמוס נמשלה הולדת ילדים לפעולה חלוצית ועל כן הרואית. מנהיגות הפועלות הסכימו עם משוואה זו ועוד הוסיפו לה נדבך. הן הקבילו את האימהות לגברים מגני המולדת; אלה אף אלה היו נכונים להקריב את גופם למענה. כך הייתה האימהות לזירה שבה ביטאו הנשים מהפכה אישית, ואף חתרנו להצבת פרשנות משלהן למהפכה הציונית.

רופאים תועמלני הממסד הציוני הכירו בתקופת ההיריון כתקופת פריחה שתורמת לבריאות האישה, ובלבד שתקפיד על 'רצינאליות' של ההיריון והלידה, קרי תימנע מהריונות תכופים שמעמיסים על הגוף וגוזלים מחיוניותו. הפחדה באמצעות הפצת מידע מאיים הייתה כלי במאבק להשלטת 'האימהות הראצינולית', ונתונים סטטיסטיים שלוקטו מספרות רפואית אירופית הוכיחו את מר גורלם של ילודי אימהות שלא גילו אחריות: 'לאשה אחת בגרמניה [...] שהיתה כל ימי חייה לש[ו] כורה היו [...] 834 צאצאים. מהם

29 [ללא שם], 'לאן פני הנער שלנו מועדות?', לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 99-100.

30 בת־שבע מרגלית־שטרן, "'חברות למופת': יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1920-1948)", קתדרה, 118 (תשס"ו), עמ' 115-144.

31 וראו דברים בכינוס השלישי של ארגון אמהות עובדות, דבר הפועלת, ה, 4 (30.6.1938), עמ' 83; מרגלית שילה, 'פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררית כותבות אוטוביוגרפיה', קתדרה, 118 (תשס"ז), עמ' 41-66.

32 [ללא שם], 'על התפתחותה וחייה המיניים של האשה', לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 11-12.

33 שם.

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

181 זונות, 142 חוזרים על הפתחים, 76 פושעים קשים, 7 רוצחים, 40 בבתי מחסה לעניים'. ועל כל אלה נוסף נימוק: 'למדינה לבד עלתה משפחה זו (בתי סהר, סיוע וכו'), כחמ[י]שה מיליון מרק', פרסם בשנות השלושים המידעון מטעם קופת חולים.³⁴ בעיני חברי הממסד הרפואי היריון מרצון הבטיח היריון בששון. היריון בלתי מתוכנן לעומת זאת קלקל 'את ששונה של האשה להגשמת תפקידה האמהי'.³⁵ חדות ההיריון הוכרה בנשימה אחת עם חדלון העקריות. 'הטרגדיה הנפשית' של ה'אשה שכולת הבנים' עלתה על זו של 'גבר ההולך ערירי'. בניגוד לגבר, נמצאה אישה ללא ילדים בסכנת איבוד עצמה לדעת, טענת המומחים.³⁶

השתרשות תפיסות אלה בשיח הציבורי הייתה כה עמוקה, עד שפתרה את העוסקים בנושא מהצורך להסביר ולנמקן. כדי לרכך את גזר הדין צוין שכי-10% מהזוגות הם נטולי כושר הולדה בכל מקרה. לאלה הזדרזו רופאים לספק מידע ולהשיא עצה: 'לא מן הצדק הוא לזק[ו]ן את העקריות בכל מקרה ומקרה דוקא על חשבונה של האשה. בחלק השלישי של כל המקרים, כך מלמדת אותנו הסטטיסטיקה, הגבר הוא בעוכריו של הא[ו]שר המשפחתי, דברי רופא הנשים י' אשמן. כבר באמצע שנות השלושים ציין הרופא כמה פתרונות אפשריים, בין השאר 'הפריה מלאכותית' (I).³⁷

הניסיון הרפואי הצבור היה מסד לטיעוניו של הממסד הציוני. כך לא נפקד מקומה של האאוגניקה (תורת השבחת הגזע) האפנתית, והשאלה 'מי רשאי להוליד בנים?' זכתה לדין פומבי. 'במקרים מוצדקים', שבהם ההורים אינם מוכשרים להוליד ילדים בריאים, הומלץ לחייב את הרופאים לבצע הפלה. רופאים, מומחים לספורט ואף עסקנים לאומיים נקראו לעשות תעמולה רחבה לרעיון: 'אל תולידו ילדים אם אינכם בטוחים שיהיו בריאים בגוף ובנפש', ו'נישואי תערובת' בין-עדתיים נחשבו תרופה בדוקה להשבחת הדור הארץ-ישראלי הבא.³⁸ אין מן התמה אפוא שהנישואים נהגו בפי חברי הממסד הרפואי, גברים ונשים כאחד, בנשימה אחת עם הצורך 'להקים דור בריא בארצנו'.³⁹ בהשראת מדיניות כגרמניה או רוסיה הסובייטית, מעורבות הממסד באישור הנישואין נחשבה רצויה וחיונית להפחתת 'אחוז הנישואין האסורים לפי דרישות ההגיינה'.⁴⁰

- 34 'המבאיש מוציא ביאושים', ציטוט מתוך המדיצינישע קליניק, לוח האם והילד, [1934]? עמ' 4.
- 35 [ללא שם], 'מהשפעתו הפסיכית של ההריון', לוח האם הילד 1936-1935, עמ' 15; גם ח' [ללא שם מלא], 'לדברי ד"ר ז'ן', דבר הפועלת, א, 12 (24.2.1935), עמ' 268-266.
- 36 [ללא שם], 'מהשפעתו הפסיכית של ההריון', לוח האם הילד 1936-1935, עמ' 15; על העריריות ראו גם אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, א, תל אביב תש"מ, עמ' 298-301.
- 37 ד"ר י' אשמן, 'העקריות', לוח האם והילד 1934 [?] עמ' 49-50.
- 38 ד"ר יוסף מאיר, 'מי רשאי להוליד בנים?', לוח האם והילד 1934 [?], עמ' 3-4.
- 39 [ללא שם], 'מפעולות "הדסה" בשדה תחנות-הטיפול בנשים הרות ובתינוקות', לוח האם והילד 1936-1935, עמ' 130.
- 40 ד"ר מרים אהרונובה, 'ההגינה של הנישואין', לוח האם והילד 1934 [?], עמ' 9-10; [ללא שם], 'להורים חולים - ילדים חולים', לוח האם והילד 1936-1935, עמ' 7-8.

בהשוואה לרופאים שביטאו את גישתו של הממסד הציוני, נשים הציגו עמדות מגוונות. השיח הנשי דן בסמכות האישה ובאחריותה על גופה מרגע ההיריון, ובכלל זה עצם ההחלטה על קיומו, ועד הבשלתו; בהיבטים הגופניים והנפשיים של האימהות; ובקשיים הקיומיים הכרוכים בה.

עמדות הנשים בסוגיית האימהות

הערב כשהילדה שכבה על ידי, הרגשתי פתאום ברגש אם שחודר כולי. כי ילדתנו נחלשה היום [...] זוהי שלהבת קטנה שבכל רגע יכולה לכבות. וכשהיא שכבה על ידי וההכרה הזאת עברה את כולי האם אתה יודע מה זה? הלב יוצא [...] כאילו ראיתי לפני את הפרעות [...] אהבתי לילדה כבר כל כך מלאה [...] אז, בחושך, הרגשתי כי מתוך הסבל הגדול, שאולי מיוחד ללב אם, באה לי השלמה [...] ויכולתי להרגיש [...] את האש המכפרת הזו, ששורפת את הלב ומטהרת אותו.⁴¹

המקרה של רחל כצנלסון, ממנהיגות תנועת הפועלות, שבעצמה הייתה אם לתינוקת פגועה, חושף טפח מההבדלים בין עמדת הממסד, בעיקר הרפואי, ובין עמדת הנשים בכל הנוגע לשאלות הקשורות ל'היגינה' של העם ולשאלת האימהות. כצנלסון, בעלת עמדות מקוריות בנושא, התלבטה בגלוי בסוגיית האימהות על מגוון היבטים, אבל בשאלות של אאוטרייך לא עסקה. אף שהשתוקקה לאימהות, נסיבות חייה הביאוה להגשימה רק בגיל מבוגר יחסית.⁴² בעיני כצנלסון הייתה האימהות רגש נעלה: 'אש המכפרת [...] ומטהרת את הלב'. בפיה זכתה האם לעמדת קדושה כמעט, אבל זו לא מנעה ממנה מלהודות בקשיים המיוחדים לאישה כאם. כמו שנראה בהמשך הדברים, כצנלסון חלקה את תחושותיה עם קהל קוראיה ושומעיה בכנות מכמירת לב. עמדה מקורית בסוגיית האימהות הייתה גם לרעותה למחנה הפועלי, רחל ינאית בן־צבי. גם ינאית ראתה באישה את הגורם העיקרי הנושא בנטל הקיום באופן בלתי שווה לחבר הגבר.⁴³

ההבדלים בעמדות הנשים היו בעיקר תולדה של חשיפתן לתהליכי המודרניזציה שעברו על החברה היהודית, ולא לה נוספו הבדלים של מעמד ומוצא. בכל הנוגע לסוגיית האימהות ניתן לשרטט שלוש גישות עקרוניות שרווחו בקרב נשים. הראשונה היא הגישה ה'מסורתית' – נחלת מי שהסכימו עם העמדה המקובלת בנוגע למעמד הנשים בחברה ולמרכזיותה של האימהות. עם 'המסורתיות' נמנו נשים מהיישוב היהודי הוותיק, אשכנזיות ובנות 'עדות המזרח', ומהגרות שזוהו מקרוב באו וחיו בערים הגדולות ובשוליהן. אימהות אלה היו קהל היעד העיקרי לפעילותן של נשים 'מתקדמות',

41 רחל כצנלסון־שור, אדם כמו שהוא: פרקי יומנים ורשימות, תל אביב תש"ן, עמ' 236.

42 וראו תמר שכטר, 'אמהות: מחוויה אישית לביטוי ציבורי', מסכת, ד (2007), עמ' 29-58.

43 רחל ינאית, 'לתולדות העובדת היהודיה בארץ' (יידיש), בתוך: רחל ינאית (ש' רובינשטיין עורך), דברים שכתב: ציוני דרך ביוגרפיים (כתב יד), ירושלים תשל"ח.

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

בעיקר עובדות רפואה ורווחה. האחרונות השתייכו לשכבה המודרנית והמשכילה בחברה הציונית, 'אזרחיות' ופועלות גם יחד. הנשים בעלות הגישה 'המתקדמת' קיבלו את מרכזיותה של האימהות בחיי הנשים, אבל השתמשו בה להאדרת מקומן במרחב הציבורי, מתוך התאמתה לתנאי החיים המודרניים. העמדה השלישית, ה'מהפכנית', הייתה כמעט בלעדית לאלה שנמנו עם המחנה הפועלי, ועמדוניהן בסוגיה היו המורכבות, האמיצות והחדשניות ביותר. ה'מהפכניות' הכירו בחשיבות האימהות, ואולם הן הדגישו את זכותה של האישה להחליט אם ברצונה להיות לאם. לטעמן, זכות האישה על גופה בלתי ניתנת לערעור: 'כאן גם המלחמה על זכות האשה ללדת ילד כשהיא משתוקקת לו וגם זכותה לוותר עליו כשהוא איננו רצוי לה', טענו.⁴⁴ האישה הייתה בת חורין לבחור את צורת ההתקשרות המשפחתית המתאימה לה, והייתה רשאית להודות בגלוי ברצונה לקיים קשר נפשי וגופני מספק עם בן זוגה. 'המהפכניות' ראו באישה 'אדם', בלי קשר להגשמת הפונקציות הביולוגיות והמשפחתיות שלה, וגם הודו בעול הכבד שהאימהות מטילה על הנשים. האימהות הפכה את 'אי-השלימות' ל'מצבה הטבעי' של האישה, בלשונה של ליליה בסביץ.⁴⁵

השיח הציבורי של נשים שהשתייכו למחנה הפועלי הפך את האימהות, את המאבק להולדת ילד, את אזכור מכאובי הלידה ומשא ההיריון, את נטל גידול הילדים ועוד, מעניין כמוס ואישי לנושא שראוי לדין ציבורי.⁴⁶ בגילוי לב הוטל ספק בהרמוניה המיוחסת לאימהות ולחיי משפחה:

מה הרגישו אנשים בהכנסם אל ביתי וראו שאיני שומעת, איני מדברת ואיני קיימת בשבילם. וזאת מפני שיש לי ילדה, בעל ובית [...] ואני שואלת את עצמי אם ישנן נשים כמוני [...] שהבית מעמיס עליהן הר כזה [...] פחות או יותר כולן חדלות להתקיים ונעשות לאט לאט דומות למשרתותיהן שאתן הן מבלות את רוב זמנן). האין חובתן לסדר את חייהן כך שבכל זאת תישארנה בני אדם?⁴⁷

כך רשמה רחל כצנלסון ביומנה, ובאספת פועלות בשלהי שנות העשרים נתנה פומבי לספקותיה:

אני מזמן חדלתי לראות את האידיליה בחיי משפחת הפועל. אני רואה את הסבל [...] האם הצעירה כולה שקועה בחייה הפרטיים והיא עו[ו]רת וחרשת לעניני חיננו. העו[ו]רון הזה לא אומר שהיא מטפלת כל כך טוב בילד [...] מתוך הרגל

44 כצנלסון-שור, אדם כמו שהוא (לעיל הערה 41), עמ' 236.

45 ליליה [בסביץ], 'שנה עם "דבר הפועלת"', דבר הפועלת, ב, 1 (31.3.1935), עמ' 27-28.

46 אם אורה, 'בבית החולים', דבר הפועלת, ב, 3 (6.6.1935), עמ' 68; חנה [ללא שם מלא], 'שכול', שם, א, 1 (11.3.1934), עמ' 3.

47 כצנלסון-שור, אדם כמו שהוא (לעיל הערה 41), עמ' 276.

דורות מרגישה האשה תמיד איזה נטל של חטא. כל אשה עובדת מרגישה שהיא חוטאת: לילד לבית לרצפות [...]»⁴⁸

בדידותה של האם הספונה בביתה, תלותה במספקות שירותים ותחושתה לא פעם שבן זוגה אינו מבין אותה יצרו מסכת חיים קשה. כצנלסון הסיקה זאת מפגישותיה עם חברות ומכרות שהיו לאימהות. ואולם הדברים שאמרה ביטאו גם את שהתרחש בעולמה היא: 'לא קל לי גם בשתיים שלוש השעות שאני עם הילדה. יש שדיכאון גדול יורד עלי [...] כמה אני חוטאה'.⁴⁹ קשייה כאם לא צעירה, רחוקה ממשפחתה, שנאלצה להתמודד עם גידול ילדה פגועה ללא נוכחותו הקבועה של זלמן אישה, נוסף על היותה לפותה בסד של פעילות ציבורית תובענית – כל אלה הביאוה לכלל ייאוש: 'אם לר[ודה] היה יותר טוב בלעדי. אני מוכרחה להגיד זאת לעצמי [...] היא התפתחה, שקטה [...] פה היא מוצאת את עצמה ולי קשה'.⁵⁰

יתר על כן, על חוסר הניסיון של האימהות נוספו אתגרים שזימנה להן ההגירה. רובן היו בודדות בארץ חדשה שאקלימה אינו מוכר, נעדרות ידיעות בנוגע לאורחות החיים, ולרוב גם ללא שפה מדוברת. בעיקר הכביד על האימהות הצעירות הריחוק מהמשפחה ומהרשתות החברתיות שנותרו בארץ המוצא. חוסר האונים במצבן לצד הפער בין תמונת היום־יום של הגברים, שהיו שהמשיכו עם עלייתם לארץ את אורח חייהם הקודם, ובין זו של האם שנותרה לבדה במציאות בלתי מוכרת, היה מתסכל:

צבי אינו מרגיש בבדידות, אך לי קשה, כי עוד פועמת בי הציבוריות [...] הילדים בולעים הרבה זמן, יותר מדי [...] לפעמים צבי אינו לן בבית ואין לי עם מי להשאיר את הילדים וכך פעילותי לקויה מאוד.

והילדים? הקטן הוא טוב, כי בו אני עדיין שולטת, אך עם הגדולים קשה הרבה יותר. נשאלת השאלה, למה יודעים אנו לשמור על יחסים בחברה ובעבודה ודווקא עם ילדינו לא נוכל למצוא חיים משותפים מלאים?⁵¹

תסכולה של האם הצעירה הוכר כפגיעה שעל ארגוני הנשים להקל בנוקה. האימהות 'הראציונלית', או 'המקצועית', הייתה אחד הכלים שנקטו נשים מודרניות בארץ ובעולם להקלת נטל האימהות.⁵² אמצעים אחרים היו האצת חקיקה מסייעת,⁵³ הקמה של תחנות

48 רחל צנלסון, פרוטוקול הרצאה באספת פועלות, 1929. ארכיון העבודה (להלן אה"ע), א-1-72-250-2367-IV.

49 צנלסון־שור, אדם כמו שהוא (לעיל הערה 41), עמ' 311.

50 שם, עמ' 277.

51 פרידה חומסקי לשמעון קושניר, 25.1.1930, פרידה חומסקי: דפנים מעזבונו, ירושלים תשמ"א, עמ' 37-36.

52 כך אמי פרוינדליך, 'שעות פנאי לאשה העובדת', דבר הפועלת, ב, 9 (22.12.1935), עמ' 196-195.

53 Joanne L. Goodwin, 'An American Experience in Paid Motherhood: The Implementation of Mothers' Pensions in early Twentieth Century Chicago',

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

ייעוץ לאם ולילד⁵⁴ והקמה של מועדונים שבהם יוכלו האימהות להיפגש, להירגע מעמל יומן ולהחליף חוויות ועצות. המועדונים שקמו ברחבי הארץ הציעו מגוון פעולות תרבות והכשרה, ובכלל זה מפעלי סיוע מיוחדים לאימהות ולילדיהן. בשכונות שבהן קמו המועדונים, אם בחסות ממסד הפועלות ואם בחסות נשים אזרחיות, ניכר שיתוף פעולה בין האימהות, שיתוף שריכך את תחושת הניכור והזרות של המהגרות.

ביסוד הקמתם של המועדונים לאימהות עמדה ההכרה בקיומה של פרהסיה נשית שונה ונפרדת מזו של הגברים,⁵⁵ והכרה זו עוררה את ביקורתן של חברות בממסד הפועלות. הן התקוממו נגד ההפרדה בין צורכי בעלות המשפחה לצרכיו של כלל הציבור, וכפרו בחלוקת התפקידים המסורתית שקיבעה את האם בתפקידיה הביתיים: 'לא נכונה הדעה כי הח[י]נוך שייך [...] לאם. כי אם גם לגבר ואפילו הגי[י]נת האשה [שייכת לגבר]', טענה חברה בארגון אימהות עובדות בראשית שנות השלושים.⁵⁶ ואולם למרות ביקורתן, החלוקה המגדרית של מרחבי החיים הייתה עובדה קיימת, ומועדוני האימהות הוכרו כהכרח המציאות. בסופו של דבר עמדו אף חברות ממסד הפועלות על הברכה הטמונה בפעילות זו: 'עלינו לעזור לחברה על ידי פעולה ממשית כלכלית [...] ואגב הפעולה גם לקרב את החברה לתנועתנו. בתנועה הסוציאליסטית בעולם מנהג זה נפוץ ומביא ברכה', ציינה רבקה אלפר, שבשנות השלושים לימדה את תורת הבישול בתל אביב.⁵⁷ ואמנם, בשנים 1937-1938 פעלו בחסות תנועת הפועלות בתל אביב לבדה כ-12 מועדונים לאימהות.⁵⁸

אימהות כזירה להעצמה נשית

כדומה לנשים מהחוגים האזרחיים, גם חברות ממסד הפועלות זיהו באימהות מנוף להעצמה נשית: 'עבודות השירות' שאימהות עסוקות בהן אינן רק נחוצות לחברה, אלא שהטיפול בילד ובניית בית 'יש בהם גם משהו מהנהלת החברה, ממתן כיוון

Von Saldern, 'Modernization: בגרמניה: *Gender and History* 4, 3 (1992), pp. 323-342

: ברטיניה; Gruber, 'French Women' (above f. 10) as Challenge' (above f. 11)

Graves, 'An Experiment in Women-Centered Socialism' (above f. 11)

54 [ללא שם], 'מפעלת "הדסה" בשדה תחנות-הטיפול בנשים הרות ובתינוקות', לוח האם והילד 1936-1935, עמ' 129.

55 גם בארצות הברית, ארץ הגירה אף היא, הוקמו מועדונים כאלה. ראו Kathy Peiss, 'Gender Relations and Working Class Leisure: New York City 1880-1920', in: Carol Groneman & Mary Beth Norton (eds.), *To Toil the Livelong Day: America's Women at Work 1780-1980*, Ithaca & London 1987, pp. 98-111

56 גלזומן באספת ארגון אימהות עובדות בחיפה, 21.2.1931, אה"ע, 21-25-1-602-VI.

57 רבקה אלפר, 'בקורס לבישול', דבר הפועלת, ה, 1 (31.3.1938), עמ' 28.

58 מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ ישראלית 1920-1939, ירושלים תשס"ו, לוח ט, 1, עמ' 403.

ומשלטון עליה, טענו.⁵⁹ ביטוי לכך ניתן בדבריו של בן־גוריון באמצע שנות השלושים:

נדמה לי שהמפתח [...] נמצא בידי האם העובדת, הפועלת בעלת המשפחה [...] אם תנועתנו לא תגלה בתוכה את הכוח [...] לשמור על החוליה הזו של תנועתנו [...] יכולע לא רק לאם העובדת אלא לכל משפחת העובדים. אם לא יעמוד הכוח לאם המשפחה להשאיר בקשריה הנפשיים [עם] התנועה, לא יחזיק גם אבי המשפחה מעמד בתוך התנועה.⁶⁰

אזהרתו של בן־גוריון מפני הנזק בכורח הטמון בעמדתן של נשים בעלות משפחה, חושפת את שניותו של הממסד הפועלי ביחסו אליהן. בן־גוריון חשש ששנות חברי הסתדרות שנותרו מחוץ לפעילות ציבורית הסתדרותית ירחיקו את בני זוגן מההסתדרות, ובתוך כך גם יביאו להחלשתו של המחנה כולו. עמדה זו קיבלה ביטוי מעשי ב־1934, משייסדה תנועת הפועלות ארגון אימהות ארצי בשם: 'ארגון אמהות עובדות במשק ביתן'. לארגון היו שייכות וזהות פוליטיות מוגדרות: המחנה הפועלי והסתדרות העובדים הכללית. ראיית מציאות החיים בארץ ישראל כהוויה שנקמת מגלים תקופתיים של מהגרים בעלי מוצא וניסיון היסטורי שונה האיצה את הקמתו, וכן תרם לכך ריבוי האימהות ביישוב, בעיקר כאלה שאכן רחקו מהמחנה הפועלי. כיוון שאת החלל בפעילות למען משפחת הפועל מילאו עד אותו הזמן מוסדות לא־הסתדרותיים כהדסה או ויצו, קראו חברות תנועת הפועלות לשינוי סדר הפעולה של ההסתדרות. הן תבעו שיושם דגש על צורכי האם, אשת החבר, ומשפחתו,⁶¹ ואמנם 'ארגון אמהות עובדות' היה הגדול והמסועף בארגוני הנשים ביישוב. ב־1934 נמנו עמו 13 אלף נשות חברי הסתדרות,⁶² וב־1937 נמנו עם הארגון בתל אביב לבדה 8,500 נשי חברים. דא עקא, מספר הפעילות בארגון היה נמוך בהרבה, ועמד על כ־150 בלבד.⁶³

'ארגון אמהות עובדות במשק ביתן' שם לעצמו מטרה לתת מענה לבעיותיהן הייחודיות של נשים בתפקידן כאימהות ובעלות משפחה מצד אחד, ומן הצד האחר לשמש אמצעי להידוק האחיזה ההסתדרותית בציבור המהגרים ההולך וגדל. שמו מלמד שנשים בהסתדרות ראו באימהות עבודה יוצרת, ומשום כך ראו במבצעותיה נשים שראויות להיקרא 'עובדות'.⁶⁴ פרשנותן מלמדת לא רק על תפיסה מהפכנית בנוגע לתפקידי המגדר בחברה, אלא גם על המשמעות הכלכלית של תפיסה זו.⁶⁵ בדומה

59 רחל כצנלסון, 'על הפרק בתנועת הפועלות', דבר הפועלת, ה, 4 (30.6.1938), עמ' 44.

60 דוד בן־גוריון, 'מבבחן', דבר הפועלת, א, 11 (24.1.1935), עמ' 236.

61 רחל כצנלסון בכינוס הארצי של ארגון אמהות עובדות, 30.11.1934. אה"ע, VI-13-733-104.

62 דברים בכינוס ארגון אמהות עובדות, דבר הפועלת, א, 10 (27.12.1934), עמ' 226.

63 ישיבת מחלקת הפועלות בתל אביב, 12.6.1938, אה"ע, א, VI-2367-1-72-250.

64 עדה פישמן, 'פרובלימות הארגון בצבור הפועלות', דבר הפועלת, ג, 11-12 (24.1.1937), עמ' 211;

דבורה נוסביצקי (נצר) בישיבת מועצת הפועלות, 16.1.1937, אה"ע, א, VI-250-72-1-1980.

65 פמיניסטיות־מרקסיסטיות מבקרות את העיוורון המגדרי שבו לקתה תפיסת העולם המרקסיסטית

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

לתביעותיהם של ארגוני אימהות במקומות אחרים בעולם, גם בארץ עסק הארגון בהרחבת הביטוח הרפואי לאימהות וילדיהן, במילוי צורכיהן המיוחדים כ'עקרות בית', בין השאר בהקמת מטבחים משותפים, ובעיקר בהעמדת פתרונות לטיפול בילדים.⁶⁶ הנאמנות של ממסד ההסתדרות שאפו לקבוע לאימהות סדר עדיפות משפחתי ואישי חדש, ויצירתו של 'הווי פועלי' בבית משפחת הפועל הוכרה כמשימה חינוכית ותנועתית חשובה:

אנו חושבות לנחוץ להעמיד בפני ארגוני אמהות עובדות תפקידים מיוחדים [...] איך לחנך את ילדינו ברוחנו אנו [...] הוי פועלי תלוי בספר ובעתון שקוראים בדירה, ברהוט, בתלבושת, בשמות וביחוד בחגים [...] אנו חושבות שדוקא החברה במשפחה יוצרת את סגנון הבית [...] יכולה להשפיע [...] לקרב את הבית לאידיאלים של הצבור העובד.⁶⁷

ההנחה שתחומי אחריותן של האימהות יכללו לא רק את סידור הבית ועיצובו, אלא גם את התפקידים החינוכיים של תנועת הפועלות והמחנה הפועלי בכללו, מלמדת שחברות ממסד הפועלות הכירו בקיומם של מרחבי חיים נפרדים על רקע מגדרי. הפעלת אימהות באגודות הורים-מורים, שנועדו לפקח על בתי הספר, או פעילותן במועדוני ילדים ובשאר תחומים שבהם הייתה לאימהות נגיעה נחשבו זירות פעולה ראויות. כך אפשר החינוך של חברות הסתדרות לערכי תנועת העבודה ניצול יעיל של כישורי האימהות הספונות בביתן. מנהיגות הפועלות ייחסו חשיבות רבה ליצירת פנאי לאם העובדת בביתה – זו הטרודה במשימות יום-יום שגרתיות, ולא אחת גם משמיות. ההכרה במחיר הנפשי שגבו הבדידות והסגירות, וכן החשש שמציאות זו תביא לידי צמצום הילודה, היו נחלתם של אנשי מקצוע מתחומים שונים. בשלהי שנות הארבעים הבהיר פרופ' שניאורסון, מנהל תחנת הייעוץ ל'פסיכואיגינה' בעיריית תל אביב, לשומעיו:

יותר מסובכה היא השאלה של הפסיכו-היגינה אצל האשה, במיוחד אצל האם. בתנאי חיינו אין האם של ילדים קטנים יכולה לעזוב את הבית בשעות הערב [...] מפני שאין לה על מי לעזוב את הילדים. וכך נידונה האם במקרים רבים ל'מאסר בית' [...] עם האמהות האשה כאילו בבת אחת נותקה מענייני החברה והתרבות שמחוץ לבית, והחיים החד-צדדיים עלולים במקרים רבים לשעמם ולעצבן את

המסורתית, שהתעלמה מחלקה היצרני של האישה בביתה. ראו למשל Christine Delphy, *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression* (trans. Diana Leonard), Amherst 1984, pp.159-181

66 ראו למשל Seth Koven & Sonya Michel, 'Womanly Duties: Maternalist Politics and the United States 1880-1920', *American Historical Review*, 95, 4 (1990), pp. 1076-1108; וכן דינה [ללא שם מלא], 'שיתוף במשק הבית', *דבר הפועלת*, א, 5 (31.7.1934), עמ' 117.

67 חוזר מועצת הפועלות, 15.4.1932, אה"ע, ב, 1965-1-72-250-VI.

האשה הבודדת בביתה. דבר זה מכביד על תפקיד האמהות ומשפיע בעקיפין לרעה על שאלת הילודה.⁶⁸

'למצוקת הנפש של האם הצעירה' נמצאו כל מיני פתרונות, שהמשותף להם אכן היה ההכרה בחשיבותן של שעות הפנאי. הכוונת שעות הפנאי נועדה לענות על צרכי האימהות, אבל גם לנתבן לתועלת האינטרסים של הלאום והתנועה. ניתוב הפנאי נעשה בחוגי אימהות ייעודיים ובמועדונים, ואלה התקיימו בדרך כלל בשכונות הפועלים הגדולות בערים או בקרבתן, במושבות הוותיקות וביישובי ה'התיישבות החדשה'. אף שתוכניהם כללו נושאים שלוקטו מסל הנושאים המקובל בהסתדרות, הוצגו גם נושאים שהותאמו במיוחד לאימהות, בין היתר שאלות של חינוך, פסיכולוגיה מעשית, פסיכולוגיה של הגיל הרך, בריאות האישה והטיפול בבית.⁶⁹ ואמנם, ערבים שהוקדשו לענייני חינוך נחלו הצלחה רבה.⁷⁰ על תפוצת החוגים תלמד העובדה שפעילותם לא פסקה אף בזמן מלחמת העולם השנייה, וב־1941 למשל התקיימו ברחבי הארץ כשלושים חוגים.⁷¹

העצמת האם במשפחה מלמדת אפוא על הנחת היסוד שרווחה בחברה הציונית בנוגע לתפקידי המגדר.⁷² בניגוד לעמדתם של גברים ונשים מהחוגים האזרחיים, ששאפו לחזק את האם במעמדה ובתפקידיה המסורתיים, מנהיגות תנועת הפועלות שאפו לבסס את האימהות כ'מקצוע' ופעלו לתת לעובדות בו תגמול הולם. אם קשים היו חייה של האם שעבדה בביתה, חייהן של אימהות שעבדו מחוץ למשק ביתן היו קשים פי כמה וכמה, ולהכרה זו חברו נשים וגברים במסד הפועלי, בארץ ובעולם. כיצד נבחנה ה'משרה הכפולה'?

אימהות משתכרות – כפל העצמה?

אחות! יודעת אני. את שוכבת במיטתך בחשכת הליל אפופה אלפי דאגות. את ואישך עובדים קשה [...] בקושי משיגים נתח בשר או מעט חלב לילדים. על בגד חדש או נעל אין אפילו מה לדבר [...] בתום יום עמל מפרך, כשעיניך כמעט

68 ההדגשה במקור. תקציר הרצאה מפי פרופ' פ' שניאורסון, 'לבעיות הפסיכואיגינה הסוציאלית', בתוך: [ללא שם], בעיות ההיגינה הנפשית ביישוב, ירושלים תש"ז, עמ' 44-46.

69 דין וחשבון שנתי של ארגון אמהות עובדות בתל אביב, 1.10.1936-1.10.1937, אה"ע, 250-394; סקירת החוגים בחיפה למשל מלמדת שרובם עסקו בנושאים כלליים, ורק שלישי מהזמן הוקדש לנושאים 'נשיים'. ישיבת ועד ארגון אמהות עובדות בחיפה, 6.10.1936, אה"ע, ב, 250-2367-1-VI.

70 מלכה הגיתי, 'מחיי הפועלת ברמת גן', דבר הפועלת, ג, 2 (10.5.1936), עמ' 38.

71 מרגלית־שטרן, גאולה בכבלים (לעיל הערה 58), עמ' 349. על ארגון אמהות עובדות ראו עמ' 324-376.

72 וראו מרגלית־שילה, אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, [תל אביב] 2007, עמ' 36-64.

נעצמות את טרודה [בעבודות הבית] [...] אינך ישנה, בשוכבך בעינים פקוחות
את תוהה: למי אני עמלה?⁷³

בארץ כבמקומות אחרים רווחו בסוגיית עבודת האימהות מחוץ למשק ביתן דעות אחדות. אלה הושפעו בעיקר מהבדלים בזיקה הפוליטית, אבל גם מהבדלי מגדר. ראשי ההסתדרות וחברות ממסד הפועלות ראו בנשירת פועלות ממעגל העבודה ובהסתגרותן בביתן תופעה מסוכנת, שהשלכותיה על משפחת הפועל ועל תנועת הפועלים חמורות. לעומתם, בארץ כבעולם, שללו העובדים ונציגיהם וכן גברים ונשים שנמנו עם המעמד הבינוני את עבודת האישה בעלת המשפחה מחוץ למשק ביתה, וראו בה צו שעה בלבד.

ככלל הסיבות להתנגדות לעבודתן של אימהות מחוץ לביתן היו המחירים שעבודה זו גבתה מהמשפחה; מגוף האישה, ובכלל זה פגיעה עתידית כמושר ההולדה שלה; וכן מהילודים. לכן נעשתה הבחנה בין עבודות רצויות לעבודות שמזיקות לבריאות האישה.⁷⁴ נתוני תמותת תינוקות הוכיחו את קיומה של הזיקה בין מצבה הכלכלי של המשפחה שבה קרוב לוודאי עבדה האם מחוץ למשק ביתה, ובין משפחות מבוססות שבהן לא נאלצה האם לעבוד לפרנסתה. בראשית שנות השלושים היה שיעור מיתת התינוקות במקומות שונים בעולם 347 לעשרת אלפים תינוקות במשפחות בורגניות, לעומת 1,684 תינוקות לעשרת אלפים במשפחות הפועלים.⁷⁵ בארץ ישראל (ככלל) הייתה תמותת התינוקות נמוכה מזו שבמשפחות פועלים במקומות אחרים בעולם: כ-81 מיתות לאלף תינוקות.⁷⁶

לעומת גישה זו, נשים שהשתייכו למחנה הפועלי ראו בעבודת האישה מחוץ לביתה זכות שאינה תלויה במעמדה המשפחתי או במצבה הכלכלי. העבודה הייתה ערך לעצמה: 'הפועלות בארץ אינן צריכות לותר על זכות העבודה של האשה הנשואה, לא רק מתוך הכרח כלכלי, כי גם מפני שכל שאיפתה של האשה העובדת אצלנו היא לעמוד ברשות עצמה'.⁷⁷ עצמאותה הכלכלית של האם נחשבה רצויה במיוחד לנוכח התרופפות המשפחה, בעיקר בתנאי הארץ, שבה השפיעה ההגירה לא פעם על מידת היציבות המשפחתית. דברי זכות על עבודת האם מחוץ לביתה לימדה עדה פישמן, בעצמה רווקה, ממנהיגותיה הבולטות של תנועת הפועלות: 'לא די שהאשה תהיה בעלת בית טובה ומטפלת בילדים – עליה גם להיות עוזרת בבני צור הכלכלי של הבית, ולא – אין השלום שורה בחיי המשפחה'. בניגוד לעמדה הרווחת, פישמן סברה שעבודת האם מחוץ לביתה לא רק שאינה מחלישה את המשפחה, אלא 'שלמות המשפחה תובעת גם היא הגברה בהכשרת האשה לחיי עבודה עצמיים'.⁷⁸

73 תרגמה מיידש כותבת המאמר. דינה [ללא שם מלא], אחותי, ורשה 1928, עמ' 8-9.
74 למשל הסקירה 'למצבה של האשה העובדת', לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 9-10; ד"ר י' אשמן, 'ארח חיי האשה בהריונה', שם, 1931?, עמ' 15; פרופ' טיליק, 'כיצד משפיעה העבודה בבית החרושת על האם', שם, עמ' 40; ד"ר מ[רים] אהרונובה, 'הגנת האם', דבר הפועלת, א, 1 (11.3.1934), עמ' 10.
75 [ללא שם] התמותה בין התינוקות בעולם, לוח האם והילד 1934 [?], עמ' 41-42.
76 ד"ר ב' פרבר, 'תמותת התינוקות בישוב העברי', שם, עמ' 59-60.
77 אלישבע קפלן, 'הגנת האשה העובדת', שם, עמ' 116.
78 עדה פישמן, 'תנועת הפועלות ותפקידיה', שם, עמ' 135-136.

ואולם למרות עמדה עקרונית זאת, מנהיגות הפועלות הכירו בבעייתיות הטמונה בשילוב בין חיי משפחה ועבודה: 'האשה העובדת כשהיא נעשית אם – אין נושא לטרגדיה וכדוכי נפש וגוף יותר ממנה. איננה יכולה להנות את ילדה ולהנות בעצמה ממלוי שלם לתפקידה האמהי', נכתב באמצע שנות השלושים בכתב יד הפועלת הבין־לאומי.⁷⁹ מנהיגות הפועלות הכירו היטב את התופעה של נשירת העובדות ממעגל העבודה עם הקמת משפחה, וכן את מצוקתן של האימהות שלא נמצא לילדיהן סידור הולם. רחל כצנלסון הודתה בכך ללא כחל ושרק: 'להסברת שני יסודות צריכים להיות מכוונים מאמציו: העבודה והמשפחה [...] למשפחה תפקיד עצום בחיי הפועלת [...] במובן ידוע שני יסודות האלה: של העבודה ושל המשפחה אויבים בנפש בחיי הפועלת'.⁸⁰ ואמנם, המחקר הדמוגרפי תומך בזיקה שבין עבודת האישה מחוץ למשק ביתה ובין צמצום הילודה.⁸¹

להקלת המצב הציעו חברי ממסד הפועלים וחברותיו פתרונות אחדים, בין השאר חקיקת הגנה על האישה העובדת בכלל והאם בפרט; תחנות פיקוח על ילודים ותינוקות; פיקוח על ההיריון; תשלום משכורת לאם שבועות מספר לאחר הלידה; הקמת מוסדות לילדי אימהות עובדות מחוץ למשק ביתן, שם ילמדו לחבב את עבודת האם, ועוד.⁸² ומכיוון שארץ ישראל הייתה נתונה בשלטון מנדט בריטי, סוגיית ההגנה החוקית על נשים ואימהות עובדות הייתה מורכבת. לא די שהחוקים שהתקבלו לא תמיד יושמו, אלא שרובם העתיקו את הנעשה במקומות אחרים ללא התאמה למציאות הארץ־ישראלית. זאת אף זאת, בראשית תקופת המנדט לא היה כל חוק להגנת האימהות, ואילו תמיכתם של מוסדות היישוב האוטונומיים והוולונטריים, כקופת חולים של הסתדרות העובדים, לא הייתה גורפת או מחייבת.⁸³

אימהות ונישואים – ילודה וחיי אישות

ילודה הייתה אחד התחומים שבהם נבצר מהממסד להתערב באמת. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם קיבלו חרדות דמוגרפיות במדינות המערב ביטוי הן במדיניות מעודדת

79 'יחזקאלי, 'יום האשה העובדת', לוח האם והילד 1934, עמ' 147-148; חנה כצנלסון־נשר, אה ואחות, תל אביב 1978, עמ' 115.

80 דברים בסמינר הפועלות בתל אביב, 1937, אוסף ליליה בסביץ, ארכיון הקיבוץ המאוחד יד טבנקין.

81 Dinna Gittins, 'Women's Work and Family Size between The Wars', *Oral History*, 5, 2 (1977), pp. 84-98

82 פרופ' מול, 'ההגנה על האמהות והתנוקות', לוח האם והילד 1934? עמ' 45-46; וכן חנה למדן, 'האם העובדת והילד בחיי יום יום', שם, עמ' 107-108.

83 למשל הגנה על העובדת בתעשיות שמזיקות לבריאותה; חוק הבטחת שכר מינימום; הגנת הנערה העובדת-האם לעתיד וכו'. ראו אלישבע קפלן, 'הגנת האשה העובדת', לוח האם והילד 1934[?], עמ' 113-116.

ילודה והן באיסור על הפלות ומניעת הפצתם של אמצעי מניעה.⁸⁴ ואולם בניגוד לצרפת, לאנגליה או לגרמניה, שהיו מדינות ריבוניות, לרשות הממסד הציוני עמדו רק משאבים כלכליים וחוקיים מעטים. הוא נעדר 'מקל' – אמצעי אכיפה ממשיים, וכן 'גזר' – יכולת לקבוע מדיניות רווחה אפקטיבית.⁸⁵ את מימוש האימהות קבעו בעיקר גורמים כלכליים, פרי הנסיבות המשתנות. היישוב, שהורכב מחברת הגירה מרובת מסורות והיה נתון בתהליכי התהוות, לקה בחוסר יציבות כלכלית וביטחונית, ועל קברניטיו היה לבור אפוא את המאבקים שבהם רצוי להתמקד. בסופו של דבר לרדיפת סרבניות ההולדה והמסייעים בידן הוקצו משאבים מועטים.

הממסד הציוני בכללו, ללא הבדל מפלגה, לא ראה בעין יפה את האפשרות שנשים כשירות להולדה יוותרו על הולדת ילדים או יסתפקו בילד אחד בלבד. להשקפה זו היו שותפות גם חברות בממסד הפועלות, אף שהן הכירו בנסיבות הכלכליות שעוררו את חששן של נשים מפני ההיריון ותמכו בזכותן שלהן להחליט אם להרות. לבטיהן קיבלו ביטוי פומבי: 'אל תתבטא בנו המודרניות והחתירה לעצמיות האשה בזאת שנתייחס בבטול להולדת ילדים. האשה אינה יכולה להסתפק רק בילד אחד [...] זה גם רע מאד לילד עצמו. נדמה לי שיש צ[ו]ן נפשי ואולי גם פסי אצל האשה לילד קטן, לתינוק, צינה ליליה בסביץ. בסביץ ראתה ב'הווי הבורגני' שפשה בציבור הפועלים העירוני גורם שהשפיע לרעה על רצונן של הנשים להוליד ילדים: 'ואפשר כבר לשמ[ו]ע נימה של בטול לנשי הכפר שמרבות בילדים. בהופעת בטול זה יש מעין ירידה [מוסרית], פסקה.⁸⁶ מכאן שאף בקרב חברות ההסתדרות ניכרו הבדלי מגזר ומעמד כלכלי שעיצבו את החלטתן להרות.

מול כוחן של הנשים לשלוט בפועל בילודה, בלטה אזלת ידו של הממסד הציוני ה'פרו-נטליסטי' (בעד ילודה): 'אחת השאלות החשובות ביותר בחיי העם וגורלו ההיסטורי [...] היא שאלת הפריה והרביה', הסביר פרופ' זקס לציבור קוראי הארץ בשלהי שנות השלושים. הכותב חישב ומצא שגוף האישה מוכשר ללדת 10-12 ילדים, 'מקרים רגילים [...] אצל זקנינו, והוסיף: 'האם נשארה בריאה ורעננה עד שיבתה'.⁸⁷ ואולם דפוס הנישואים שרווח ביישוב אישר את חששות הממסד. כ-98% מכלל הנשים היהודיות התחתנו. ב-1931 למשל כ-64% מבנות 20-29 היו נשואות, וכ-85% מבנות 30-39. זאת ועוד, באותה השנה רק 1.5% מכלל הנשים בגיל הפריור לא היו נשואות.⁸⁸ אך למרות זאת ילדים נולדו פחות

84 ראו Gruber, 'French Women' (above f. 10)

85 כך כישלונה של המשכורת המשפחתית בהסתדרות (ניסיון לשלם לבעלי משפחה יותר מלרווקים למשל). ראו זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה 1904-1940, תל אביב 1995, עמ' 367-370.

86 ליליה בסביץ, 'אשה, אם וילד', לוח האם והילד 1934[?], עמ' 175-176.

87 א' זקס, 'לשאלת הילודה היהודית', הארץ, 13.10.1936, עמ' 4.

88 בת-שבע מרגלית-שטרן, 'למלכה אין בית, למלך אין כתר? מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ-ישראל המנדטורית', בתוך אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט,

מהצפוי. בדפוס הנישואים ניכרו הבדלים עדתיים, שהיו בעלי משמעות גם להולדה. נשים אשכנזיות נישאו בגיל מבוגר יותר מנשים לא אשכנזיות. ב־1939 היה גילן הממוצע של הכלות האשכנזיות 24 שנים, ואילו לא־אשכנזיות נישאו בממוצע בגיל 20. נשים ציוניות נישאו מבוגרות יותר, כשהיו בנות 25, בדומה למקובל בארצות צפון אירופה.⁸⁹ מציאות זו השתקפה גם בקרב נשים שהשתייכו למחנה הפועלי. ב־1937 עמד שיעור העובדות בנות 26-40 שלא היו רווקות על כ־72% מכלל העובדות.⁹⁰ באותה שנה כ־31% ממשפחות הפועלים היו ללא ילדים, ולכ־33% היה ילד אחד בלבד.⁹¹

בסוגיית חיי האישות הייתה בדרך כלל עמדתו של הממסד הציוני שמרנית למדי. בדומה למקומות אחרים בעולם, הדעה הרווחת ראתה בעין יפה זיקה בין חיי אישות ואימהות ובין מוסד הנישואים.⁹² 'אם סטיה קלה מן הנורמה' בחיי המין נחשבה מסוכנת ופוגעת בנישואים. בניגוד ל'פתולוגיה המינית', 'עצה נכונה והוראות מתאימות עלולות להשיב את חיי המין והנישואים למסלולם הנורמלי', טענה רופאת נשים שעבדה בשירות קופת החולים הכללית. כדי להבטיח ש'הסודיות והביישנות העוטפות את השאלות האלה' יצאו מגבולות חדר השינה, דורבנו נשים לקבל הדרכה מקצועית ב'תחנות העצה'.⁹³ על פי דיווח של קופת חולים, בשנת תרצ"ה (1935) פעלו מטעמה שש תחנות ייעוץ ל'חיי מין ונישואין' ברחבי הארץ, תחנות שפעלו בנפרד מתחנות הייעוץ שבחסות 'הדסה'. פרישת התחנות בערים הגדולות (תל אביב וחיפה), במושבות הוותיקות (רחובות, חדרה), בהתיישבות החדשה (עפולה) ובעין חרוד, מלמדת על קריאה נכונה של המציאות החברתית בארץ הגירה, ולפיה נשים וגברים רבים נזקקו להדרכה ולסיוע. זו אף מלמדת על החשיבות שייחס הממסד הציוני להסדרת חיי האישות והמשפחה, שכן באלה ראה מפתח לתקינותה של החברה כולה.⁹⁴

העובדה שהפרסום שליווה את תחנות הייעוץ של קופת חולים התמקד בעיקר בנשים, מעידה על המשמעות שיוחסה להן. נשים היו החוליה הרגישה, אבל גם החשובה בחיי האישות.⁹⁵ 'ההגין'נה של הנישואין' כללה הדרכה בנוגע לגיל הנישואין הרצוי, בין השאר

1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), באר שבע תשס"ג, עמ' 134.

89 מרגלית־שטרן, שם, עמ' 135.

90 עשר שנות מס אחיד (1937-1946), תל אביב תש"ז, עמ' 20-21.

91 על פי פרויס. מצוטט בתוך שולמית שווארץ, 'הפועלת במפקד 1937', דבר הפועלת, ג, 10 (16.1.1938), עמ' 204-205.

92 Harriet Anderson, *Utopian Feminism: Women's Movements in fin-de-sicle Vienna*, New Haven & London 1992, pp. 67-75

93 ד"ר מ[רי]ם אהרונובה, 'תחנות העצה לנשים ותפקידן', לוח האם והילד 1934[?], עמ' 5-6.

94 פעילות קופת חולים בשנת תרצ"ה, לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 122; 'מפע[ו]לת "הדסה" בשדה תחנות הטפול בנשים הרות ובתנוקות', שם, עמ' 129-130.

95 כגון 'לתחנת העצה כדאי לפנות גם לפני הנישואין וגם לאחריהם, כי שם מקבלים הוראות כפולות: מי רשאי להתחתן וכיצד להתנהג בחיי הנישואין. כל תמנע האשה את רגליה מתחנת העצה!', שם; 'האשה והאם כל תמנעי את רגלי מתחנות העצה: שם תמצאי הדרכת־בטוח לבריאותך את ולבריאות'

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

בכדי להגביר את הסיכויים להיריון תקין ולהולדת ילדים בריאים.⁹⁶ הפסקה של שנתיים בין היריון אחד למשנהו וביקורים קבועים אצל הרופא במהלכו יבטיחו את בריאות האם וימנעו מיתת יולדות.⁹⁷ רופאים הזהירו מפני תוצאות הלוואי של חיי אישות שלא במסגרת הנישואין: הולדת ילדים 'לא חוקיים'. אזהרותיהם לוו בנתונים מאיימים על שיעור התמותה הגבוה של הנוולדים בנסיבות אלה.⁹⁸

הצניעות שנהגה בנושאים שבינו לבינה הייתה פרי אורחות החיים המסורתיים מצד אחד, והשפעת תפיסות עולם מהפכניות מן הצד האחר.⁹⁹ זו עמדה בסתירה להוויה הארץ-ישראלית, שבה נמצאו צעירים וצעירות לבדם, הרחק מהשגחת הורים ומפיקוחם.¹⁰⁰ תנאי החיים בארץ הפכו את המתח בין השניים לתובעני במיוחד, וכך כתבה חברת קיבוץ צעירה בראשית שנות העשרים:

פרקים עמד לפנינו בן אדם; עמד בפני הנערה ומפיו אחוז-העוית נזרקה לבת-היאוש, שאכלה את ישותו. צעק עלי, ירק בפני במרירות; קללני קללה פראית; רצה להכות אותי – יען כי נערה אני [...] אתה סובל, אחי? [...] התדע שגם אני, הנערה סובלת מאד, מאד?¹⁰¹

ואולם לא רק הכמיהה לאהבה ולביטוייה הגופניים הייתה בעוכרי הצעירים. גם הפער בין התנהלותם החופשית יחסית של הגברים ובין לפיתת הנשים בסבך המוסכמות היה

ילדך אשר אתך, שם, עמ' 20.

96 ד"ר מ[רים] אהרונובה, 'ההגינה של הנשואין', לוח האם והילד 1934? עמ' 9-10. דברים אלה עשויים להאיר את הדיון האקדמי המתקיים לאחרונה בסוגיית משמעותה של החקיקה שהגבילה את גיל הנישואין לאחר קום המדינה. למשל, Susan Sered, *What Makes Women Sick? Maternity, Modesty and Militarism in Israeli Society*, Hanover NH 2000, pp. 22-40

97 [ללא שם], 'ההריון והשפעתו על האשה', לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 12-13.

98 '17.5 תינוקות "לא חוקיים" למאה ילודים, לעומת 9.6 תינוקות "חוקיים"; [ללא שם], 'התמותה בין תינוקות בעולם', לוח האם והילד 1934? עמ' 42. אין נתון מקביל ביחס לארץ ישראל! ראו ד"ר מ' פרבר, 'תמותת התנוקות ביישוב העברי', שם, עמ' 59-60.

99 על לפיתת המסורת בחיי הצעירים ראו למשל רבקה אלפר, קורות משפחה אחת, תל אביב תשכ"ז, עמ' 59-60; על האידאולוגיה המהפכנית והשפעותיה ראו מרדכי לוי, 'המשפחה בחברה מהפכנית יהודית: נורמות והליכות בקרב חברי ה"בונד"', ציונות, מאסף יד, עמ' 157-168; על הנעשה בחברה המהפכנית בארץ ישראל ראו אביבה אופז, "'שאלת האישה' וקולן של נשים בחברה החלוצית: קריאה ביומני קבוצות, מיתוס מול מציאות', בתוך יהודה פרידלנדר, עוזי שביט ואבי שגיא (עורכים), הישן יתחדש והחדש יתקדש: על זהות, תרבות ויהדות, [תל אביב] 2005, עמ' 199-214.

100 על ההשפעות של היעדר פיקוח הורי על חיי המין של הצעירים ראו, Barbara Alpern Engel, 'Peasant Morality and Pre Marital Prlations in Late 19th Century Russia', *Journal of Social History*, 23 (1990), pp. 395-714; Daniel Scott Smith & Michael S. Hindus, 'Premarital Pregnancy in Ameruca 1640-1971: An Overview and Interpretation', *Journal of Interdisciplinary History*, 5, 4 (1975), pp. 537-570

101 רחל [ללא שם מלא], קהילתנו, תרפ"ב (הוצאה מחודשת: בית אלפא תשכ"ד), עמ' 87.

לרועץ.¹⁰² התאפקות שגלשה לא אחת לאלמות מינית, אי־הבנה לצורכי הנשים ומוסר כפול ביחסים שבינו לבינה – כל אלה העצימו את המצוקה והבליטו את הפער בין ציפיות הנשים ובין התנהלות חבריהן בפועל:

ויש שאני פוגשת באיש אשר דמו סוער והוא סובל [...] למה הוא בא אלי כעת? כי קשתה עליו הבדידות? [...] הוא רוצה לקחת את זו אשר אותה לא החשיב, שאותה גדף, שבה ראה רק יצור נבוב, בלי נשמה ערה. כן, קח אותה בחזקה ועשה אותה עפר תחת רגליך, עשה זאת בשעת חולשתה – אבל אל נא תלעג לה כשתשוב להכרתך הצלולה, אל תירא מפני גניבתך ואל תתלונן על חולשתך. אין לי בשבילך לא סליחה ולא איבה [...] אבל לא ארצה ולא אוכל להיות רק היצור המלטף והמרגיע. אני חושבת שלא נמצא את הדרך אחד לשניה כל זמן שלא נוכל למצוא זה בזו את הערך האנושי השווה, כל זמן, שלא נראה זה בזו את הנשמה.¹⁰³

הואיל והחברה החלוצית שהתהוותה בארץ הייתה גברית ביסודה, התקשו הנשים לפלס נתיבות בתוכה. כך כשלה שאיפתן לחרוג ממקומן המסורתי ולהיהפך לישות עצמית שווה לגבר במערכת יחסים אינטימית. בימים קשים של התגייסות לאומית התנצלה אחת לפני אהובה על שגילתה לו סגור לבה – 'אנא, אל־נא תדונני לכפ־חובה על כי לעתים גם עכשיו מוסיפה אני וכותבת לך דברי־אהבה ענוגים ועצורים ביותר. יודעת אני, כי השעה רעה עד מאוד ודם רב נשפך על פני כל הדרכים...!¹⁰⁴ – ואחרת התקוממה נגד 'דין התנועה', שתבע ממנה להלין בחדרה אדם שלישי וכך גזר עליה להתנזר מהתייחדות עם אהובה.¹⁰⁵

ואולם למרות ציפיות הממסד, המציאות הוכיחה כי נעשתה הפרדה בין חיי אישות ובין חיי הנישואין והמשפחה.¹⁰⁶ הססטוס המשפחתי המסורתי – ולפיו אב ואם נשואים כחוק מגדלים את צאצאיהם המשותפים, לא היה המודל היחיד ביישוב.¹⁰⁷ היו נשים שבחרו להפגין את עצמאותן ובחרו באימהות ללא נישואים, והיו שהסתפקו בהכרזה על

102 ראו למשל יומני שושנה בוגן, בתוך מוטי זעירא, 'שושנה, ילדת לפידות, אייך?', שדמות, קיא (אוקטובר 1989).

103 שנקא [ללא שם מלא], קהליתנו, עמ' 93. על משמעותה של התנסות מינית לנשים צעירות ראו אליהו [ללא שם מלא], שם, עמ' 148-149.

104 ללא תאריך. יהודית הנדל, 'אל נא תדונני לכפ־חובה', בתוך ל' בסביץ וי' בת רחל (עורכות), חברות בקבוק, עין חרוד תש"ד, עמ' 358-359.

105 'רחל', 'שלישי', שם, עמ' 360-363.

106 רוב הפניות בתחנות הייעוץ של קופת חולים עסקו בחיי המין, ורק מיעוטן בחיי הנישואין. ראו פעילות קופת חולים בשנת תרצ"ה, לוח האם והילד 1935-1936, עמ' 122. מקרי היריון ללא נישואין ראו גם אצל ד"ר טובה ברמן, 'שאלה ישובית', דבר הפועלת, ג, 4-5 (12.7.1936), עמ' 247.

107 ביקורת על דגם המשפחה המהפכני ראו גם אצל אליהו [ללא שם מלא], קהליתנו, עמ' 147. וראו דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים תשס"ח, עמ' 97-105.

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

חיים משותפים ללא גושפנקא דתית.¹⁰⁸ ואף על פי כן רווקות שהרו בלי נישואים היו מושא לביקורת ציבורית.¹⁰⁹ אפילו מנהיגות הפועלות, שגילו רגישות מיוחדת למצבן של הנשים, היו כבולות במוסרות הגישה הממסדית. הן לא אבו לגנות נשים 'שנקלעו לצרה' והכירו בזכות האישה לאימהות במנותק ממצבה המשפחתי, אבל הן לא קראו בגלוי לשבירת המוסכמות החברתיות: 'עלינו לחשוב לא רק על זכותה של האישה ליהנות מהאמהות – על זה אין לחלוק, כי אם גם על גורלו של הילד'.¹¹⁰ את העמדה של 'מה זה חשוב, מי הוא האב, מה חשוב, אם ההורים גרים בחדר אחד או לא', הן דחו.¹¹¹ גם האם המסורה ביותר לא תוכל לבוא במקום האב, טענו.¹¹² עמדה זו השתלבה בגישתן להורות בכלל, שכן ההורות נתפסה כעשייה שלה שני שותפים שווים, שמשלימים זה את זה, האם והאב.¹¹³

אל-אימהות – אמצעי מניעה והפלות מרצון

במדינות שונות בעת הנדונה היה פריים הבלתי מתוכנן של יחסי אישות בלתי מושכלים לצנינים בעיניהם של חברי ממשל ומתקנים חברתיים למיניהם. כך במאבק על השליטה בהולדה השתלבו מגמות רעיוניות ופוליטיות סותרות. האחת, ה'נאו-מלתוסיאנית', שלה היו שותפים ה'אאווגניים', הייתה בבואת השקפת עולמם של בני המעמדות המבוססים. הללו קראו לפיקוח על ההולדה, ובעצם לצמצומה בקרב המעמדות הנמוכים. בזאת הם נתנו פומבי לחששם מפני הסכנה הגלומה בריבוי בלתי מפקח של ה'המון' ולתפיסתם את אי-יכולתו לגדל ילדים ראויים לתועלת החברה. ה'נאו-מלתוסיאניים' יצאו מתוך גישה כלכלית, ואילו ה'אאווגניים' דיברו על צמצום הילודה מטעמים של 'הנדסה חברתית', ועל ידי כך קיוו להביא לידי השבחת האוכלוסייה. הסוציאליסטים בכלל, והנשים הסוציאליסטיות בפרט, התנגדו לפרשנות זו. גישתם, שאותה אכנה 'פמיניסטית', העמידה את האישה ואת צרכיה במרכז, ותמיכתם בהפצתם של אמצעי מניעה נבעה מההכרה שיש לתת מענה ממשי לצורכי הנשים, ובאופן זה לסייע להן ולילדיהן.¹¹⁴

108 מוטי זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים תשס"ב, עמ' 154-166, 265-272.

109 למשל הניה פקלמן, חיי פועלת בארץ, תל אביב תרצ"ה, עמ' 133-134.

110 'אם בודדת', דבר הפועלת, א, 9 (27.11.1934), עמ' 183.

שם.

שם.

113 רחל כצנלסון, 'דבר הפועלת', דבר הפועלת, א, 1 (11.3.1934), עמ' 1; ש"ט [ללא שם מלא], 'בהרהרי בן, תרצה הקטנה', דבר הפועלת, ג, 10-11 (24.1.1937), עמ' 234.

114 למשל 'קבוצת התמיכה באמצעי מניעה' שהקימו נשי המחנה הפועלי בבריטניה. ראו Pamela M. Graves, *Labour Women: The British Working-Class Politics 1918-1939*, Cambridge 1994; וראו עמדתו של ליין: Y. Bochkaryova & S. Lyubimiva, *Women of a New World* (trans. From Russian), pp. 264-265.

המפתח לאל־אימהות, שגם הבטיח את האישה מהיריון בלתי רצוי, היה אפוא שימוש מושכל באמצעי מניעה. אף שבזמנים עברו היו אמצעי המניעה ידועים, נפוצים ובלתי שנויים במחלוקת, במרוצת הדורות השתנה הפיקוח החברתי עליהם בהתאם ליחס הכוח בחברה ולצרכיה הכלכליים. והואיל והעיסוק במין וברבייה היה נתון בסד מוסכמות הצניעות, התקשו קברניטים חברתיים לנתח את התופעה.¹¹⁵ לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה סוגיית הפצתם החוקית של אמצעי המניעה לאחד היסודות שעיצבו את מדיניות הרווחה. כך היה בבריטניה, בצרפת, בגרמניה או ברוסיה הסובייטית. כשם שבקרב הנשים חצתה התמיכה בהפצת אמצעי מניעה מעמדות, בקרב הממסד התנגדו לה רבים.¹¹⁶ ומכיוון שסוגיה זו הייתה מגדרית מובהקת, לא אבו הנשים להמתין לשחרר המהפכה שיפיע, ובהפצת אמצעי המניעה ראו תנאי לשחרורן משרירותיותם של חוקי הטבע. ואמנם חוויות האימהות של נשים מהמעמד העובד עמדו בסתירה למיתוס האימהות הקדושה, ובין היתר עלו לדיון בריאותן הלקויה, גורל הריונותיהן התכופים שהסתיימו לא אחת בהפלות טבעיות וכן קשיי הילודים, שבריאותם הלקויה וחינוכם הקשה היו למוטיבים בולטים בשיח הציבורי, בעיקר במחנה הפועלי.¹¹⁷

גם בארץ ביטאה האישה האחראית לגופה את עולם הערכים של המתקדמות מקרב הנשים: 'הרי מעריכות אנו באשה לא רק את היולדת, כי אם גם את העובדת, הלומדת, הלוקחת חלק בחיים החברתיים, הלוחמת יד ביד עם הגבר בעד רעיונותינו', נאמר בדבר הפועלת.¹¹⁸ 'ריגולציה של הלידה' הייתה חשובה לאישה בפרט ולהסדרת חיי הנישואין והמשפחה בכלל. חוסר השליטה של האישה בגופה נתפס כמצב משפיל, ותוצאותיו הרות אסון: 'לא פעם ראיתי נשים במצב דומה לטרופי הדעת ברגעים שהתעורר בהן הפחד שמא הן הרות. הן מסוגלות אז לעשות דברים איומים, לסכן את חייהן ואת כושר הלידה שלהן בעתיד, להזיק לולד [...] יש להתפלא איך אשה בעלת הכרה מסוגלת במצב מיואש לעשות כל מה שמי שהוא יציע לה', כתבה רופאת נשים באמצע שנות השלושים.¹¹⁹ בעיתונים דווח לא פעם על התאבדויות בשל היריון לא רצוי, או על מעשי ייאוש אחרים כגון השלכת עוללים מן המרפסת או חניקתם.¹²⁰

Linda Gordon, 'Why Nineteenth-Century Feminists did not Support "Birth Control" and Twentieth-Century Feminists do: Feminism, Reproduction, and the Family', in: Barrie Thorne & Maily Yalom (eds.), *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*, Boston 1992, pp. 140-154

116 למשל 81-98, *Graves, Labour Women* (above f. 115), pp.

117 כמו שעולה מאוספת מכתבים של אימהות מהמעמד העובד שהתפרסמה ב־1915. מצוטט בתוך Graves, *ibid.*, pp. 82-83

118 פוליה [ללא שם מלא], 'בעקבות רשימה אחת', *דבר הפועלת*, ב, 5 (25.8.1935), עמ' 124.

119 'לדברי ד"ר ז'ן', *דבר הפועלת*, א, 12 (24.2.1935), עמ' 266-268.

120 ש"כ [ללא שם מלא], 'לדברי ד"ר אהרונובה', *דבר הפועלת*, א, 11 (24.1.1935), עמ' 249; א"ם אכזרית', *הארץ*, 8.10.1936, עמ' 8.

ביטאון הפועלות ביקר נשים שפסלו שימוש מחושב באמצעי מניעה כחלק משגרת חיי האישות שלהן: 'אין כפרה לאי הזהירות של האשה בחייה המיניים', טענה אחת הקוראות באמצע שנות השלושים.¹²¹ ההפרדה בין חיי המין לשאר היבטי החיים, הגופניים והנפשיים, נחשבה שגויה ובלתי רצויה. הדיון הציבורי נסב לא רק על עצם השימוש באמצעי מניעה, אלא גם על הפצת המידע בדבר אמצעים רצויים ובלתי רצויים. בורות נחשבה שורש הרע, בעיקר לנוכח העובדה שרבות מהצעירות שהתבגרו בארץ חיו הרחק מהכוונה ומהדרכה של המשפחה.¹²² שתיקת הרופאים גונתה בחריפות, והרופאים נתבעו להתגייס למלחמת הסברה על משמעותם של חיי מין בלתי מספקים, שנובעים משימוש בשיטות מניעה בלתי יעילות.¹²³

דא עקא, מכלל אמצעי המניעה היו ההפלות מרצון לאמצעי הנפוץ ביותר, בעיקר בשפל הכלכלי שבין שתי מלחמות העולם. בגרמניה למשל היה שיעור ההפלות גבוה במיוחד,¹²⁴ אף שבמדינות ריבוניות כצרפת, בריטניה, גרמניה וכן בארץ ישראל המנדטורית היו אלה אסורות לפי חוק ונחשבו עברה פלילית.¹²⁵ בדומה לסוגיית אמצעי המניעה, גם ההפלות מרצון סומנו כמגדיר מעמדי, ולפיו בעלות אמצעים יכלו למצוא רופאים שיבצעו את מבוקשן תמורת ממון, ואילו נשים משוללות אמצעים נאלצו להסתפק בשירותים ירודים ומסוכנים.¹²⁶ על אף תמיכתם של גברים ונשים מהחוגים הסוציאליסטיים בזכות האישה על גופה, הניסיון בעולם לאשר בחוק את ההפלות מרצון לא צלח. יצאה מכלל זה רוסיה המהפכנית, שב־1920 נחקק בה חוק שמתיר הפלות.¹²⁷ הפלות מרצון נפוצו גם בחברה היהודית בארץ ישראל,¹²⁸ לא רק בקרב 'נערות במצוקה'. אלה היו ל'אמצעי מניעה' שכיח גם בקרב נשים נשואות ובעלות משפחה:

המקרה הוא רגיל. רגיל ביותר. קשה היה לאחר הלידה לשוב ולטפל בכל אותם אמצעי הזהירות. הם עוררו שאט נפש. כולה היתה נתונה לתינוקה [...] ופתאום – סערת תאוה נעורה בה. נעורה [...] וחלפה. אולם עקבותיה נשארו [...]

121 פוליה [ללא שם מלא], 'בעקבות רשימה אחת', דבר הפועלת, ב, 5 (25.8.1935), עמ' 124.

122 'לדברי ד"ר ז"ן', דבר הפועלת, א, 12 (24.2.1935), עמ' 266-268.

123 שם.

124 Von Saldern, 'Modernization as Challenge' (above f. 11) ראו: Karen Hagemann, *Frauenalltag und Maennerpolitik: Alltagsleben und Gesellschaftliches Handeln von Arbeiterfrauen der Weimarer Republik*, Bonn 1990,

Gruber, 'French Women' (above f. 10) וכן pp. 296-305

126 כך אלישבע קפלן ממנהיגות הפועלות. ראו א' קפלן, 'הגנת האשה העובדת', לוח האם והילד 1934, עמ' 115-116.

127 Gail Warshofsky Lapidus, *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change*, Berkeley, Los Angeles & London 1978, pp. 54-63

128 כגון גרדה כהן, לחיות עם אגם, תל אביב תשס"א, עמ' 129; י' יחזקאלי, 'יום האשה העובדת', לוח האם והילד 1934, עמ' 147; ל' בסביץ, 'אשה, אם וילד', שם, עמ' 175-178.

חששה לתינוקה פן יבולע לו [...] חששה – והלכה בדרך הסלולה והכבושה [...] דומה היה בעיניה כאילו הולכת היא להרחיק מגופה איזה גידול זר ובלתי רצוי [...] ניתוח, מעין אפנדיציט.¹²⁹

תפוצתן הנרחבת של ההפלות עוררה חשש כפול. קבלת העיקרון שלאישה זכות על גופה וההחלטה על ההיריון היא נחלתה סתרה את ציפיות הממסד הציוני ששיווע לילודה. באמצע שנות השלושים נדון הנושא באינטנסיביות מרובה בפרסומים של קופת החולים של ההסתדרות ושל תנועת הפועלות גם יחד, ומהדברים עולה כי ההפלות מרצון עוררו גם שאלות מוסריות: 'האם הפלה היא רצח?' 'זמה ההבדל בין הפלה לרצח?'. התפיסה שעובר ברחם אמו הוא יצור חי 'מעמידה את שניהם – את הרצח ואת הפלה על שלב אחד בסולם המוסר האנושי'. לדעת המבקרות, ההפלות לא היו 'עוד ניתוח' אלא 'המתת יצור חי'. תיאור עגום של אברי עוברים שמוצאים מגוף אמותיהם ומושלכים נועד להרתיע נשים מביצוע הפלות: 'אילו ידעתי שסיפור קטן זה יניע – ולו גם אשה אחת – מעשות כצעד הזה – והיתה זאת כפרת היצור, אשר מנעתי ממנו את אור החיים', ציינה אחת הכותבות בדבר הפועלת בגילוי לב.¹³⁰

גם הנוק שהסבו ההפלות לגוף הנשים ולנפשן נלקח בחשבון: 'הן מביטות על הפלה כעל מעשה רגיל. משל כעל עקירת שן חולה. הן אינן מאמינות בהשפעה הרעה של הפלה על הבריאות', קבלה והזהירה רופאת הנשים אהרונובה.¹³¹ הבנה זו הקשתה על התמיכה באמצעי זה:

תחת התנאים הסוציאליים והכלכליים בזמננו מוכרחה האשה לחפש לה דרך להכנסת רגולציה בהריון ובל[י]דה. לפיכך היא מבקשת לפעמים עצות מפי שכנותיה, בולעת 'רפואות' מזיקות [...] ומרעילה את גופה. הפלה המלאכותית הנעשית בחשאי מסכנת את בריאות האשה ואפילו את חייה. הרבה נשים 'חזו זאת מבשרן'.¹³²

ואם האיומים לא פעלו את פעולתם, צוין גזר הדין החמור מכול: 'אולם הע[ו]ן נש הכי חמור הצפוי לאשה מההפלה המלאכותית היא העקרות' (ההדגשה במקור). לדעת הממסד הרפואי הפלה מרצון מוצדקת במקרים מועטים בלבד כגון 'מחלת האשה המסכנת את חייה בשעת ה[י]דה'.¹³³

129 צביה [ללא שם מלא], 'אשר לא בא לעולם', דבר הפועלת, ב, 4 (18.7.1935), עמ' 89-90. שם.

131 מ[רים] אהרונובה, 'מפרובלמות האמהות', דבר הפועלת, א, 4 (6.6.1934), עמ' 81.

132 מ[רים] אהרונובה, 'תחנות העצה לנשים ותפקידן', לוח האם והילד 1934[?], עמ' 5-6.

133 מ[רים] אהרונובה, 'ההפלה ותוצאותיה', שם, עמ' 44-43; וגם א' קפלן, 'הגנת האשה העובדת', שם, עמ' 115-116.

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

ברם, גם המבקרות הנחושות ביותר גילו הבנה למצוקת הנשים.¹³⁴ העובדה שרוב ההפלות בוצעו מסיבות כלכליות והיו כרוכות במצב משפחתי או סביבתי בלתי אוהד לא נסתרה מהעין. כזה היה למשל הלחץ שהפעילו קיבוצים צעירים על נשים לבצע הפלה מחשש לתעוקה תקציבית שתיגרם אם תחליט האישה ללדת. על הצלחתם של לחצים אלה תעיד העובדה שב'התיישבות העובדת' היה גודלן של המשפחות הקטן במגזרי החברה היישובית.¹³⁵ גם בעיר היה להיבט הכלכלי משמעות רבה, והחשש מהנטל הכלכלי שיוסיף הילד על האם היה סיבה כבדת משקל לביצוע הפלות. וכך העידה רופאת הנשים טובה ברמן בדבר הפועלת באמצע שנות השלושים:

מה תעשה פועלת שמרויחה 15 גרוש ליום ושאבי הילד עזב אותה, למי תמסור את תינוקה לאותן השעות שהיא מרויחה את לחמה הדל? מה תעשה האשה שצריכה להמנע גם מהילד הראשון מפני שבחוץ לארץ גוועת משפחתה [...] ומקור קיומה היחידי הם אותם הגרושים ששולחת הבת מארץ ישראל? מה תעשה האשה [...] במקום שבו היא עובדת יפטרו אותה כשרק יתברר שהיא הרה?¹³⁶

אין זה מפליא אפוא שנשים בממסד הפועלי לא ראו בבעיה זו את בעייתה הפרטית של האישה, אלא 'שאלה ישובית'.¹³⁷

גברים שנטשו, או איימו לנטוש, את בנות זוגם עם היוודע דבר ההיריון היו עוד עילה לביצוע הפלה. יצירתו של אקלים מוסרי שמגנה גברים שנטשו את נשותיהם היה אפוא צעד נחוץ, אם כי הצלחתו מועטה,¹³⁸ ועל כך יעידו המקרים הרבים שהובאו לידיעת הרופאים והציבור. כזאת הייתה למשל צעירה בת 25 שחיה עם בן זוג ומשנכנסה להיריון חששה לשתפו: 'אם אספר לארוסי שאני הרה, יחדל להפגש אתי', קבלה באוזני רופאת הנשים. או המקרה הבא: 'דוקטור, באתי אליך כאשר באים אל אם. אני זקוקה לעצה [...] אני חיה חיי נישואין שש שנים. היה לי ילד ומת. היתה הפלה ועכשיו אני שוב הרה, זה החודש השלישי. בעלי רוצה להפרד ממני [...] רופאה עוצי לי. נפשי כלה לילד'.¹³⁹

134 א' [ללא שם מלא], 'לא זו הדרך', ליליה-בסביץ ויוכבד בת רחל (עורכות), חברות בקיבוץ, הקיבוץ המאוחד תש"ד, עמ' 256-257.

135 ד"ר טובה ברמן, 'שאלה ישובית', דבר הפועלת, ג, 4-5 (12.7.1936), עמ' 247. ב-1930 למשל היה ל-58.3% מהמשפחות בקבוצות ילד אחד בלבד לעומת 41.9% מהמשפחות בערים. ראו מ' נמירובסקי, 'האשה העובדת ומקומה בארץ', לוח האם והילד 1934[?], עמ' 134.

136 ד"ר טובה ברמן, 'איתור על הילד', דבר הפועלת, א, 5 (31.7.1934), עמ' 107.

137 ד"ר טובה ברמן, 'שאלה ישובית', דבר הפועלת, ג, 4-5 (12.7.1936), עמ' 247; א' [ללא שם מלא], 'לא זו הדרך', בתוך ל' בסביץ וי' בת רחל (עורכות), חברות בקיבוץ, עמ' 256-257.

138 וראו ברנשטיין, נשים בשוליים (לעיל הערה 107), עמ' 106-128.

139 ד"ר מ[רים] אהרונובה, 'עובדות', דבר הפועלת, א, 9 (27.11.1934), עמ' 178-180.

בניגוד לרגישות ולפתיחות שגילה ממסד הפועלות כלפי רווקות שהרו, נשים שננטשו ונשים במצוקה כלכלית, הפלות מרצון 'מסיבות של נוחיות' של נשים נשואות לבני זוג מפרנסים נתפסה בלתי ראויה.¹⁴⁰ היו רופאים, כד"ר יוסף מאיר שעבד בשירות קופת החולים של ההסתדרות, שלא חסכו שבטם מה'נהנתניות' שבחרו בהפלות 'כי הלא ברור שתלבושת הנשף אינה מתאימה [...] וגם לריקודים זה מפריע מאד', כדבריו.¹⁴¹ אפשר שהצגת הנשים כקלות דעת ובלתי אחראיות הייתה ביטוי לחרדת הממסד מפני 'הקלות בה נפטרו הנשים מהריון' מצד אחד, והכרה באזלת ידו לשנות את דפוסי הילודה מן הצד האחר.

סיכום

את התודעה הציונית בסוגיית האימהות בפרט ומקום הנשים בחברת הלאום בכלל עיצבו תפיסות עולם מתקדמות לצד עמדות שמרניות. האימהות הלאומית אימצה את הנחות המוצא של סדר חברתי חדש, שדמה במידה ניכרת לנעשה במדינות המערב, בכללן בריטניה, צרפת, גרמניה ואף רוסיה הסובייטית. בסדר חברתי זה נשמע בבירור קולן של הנשים. אף שחדירת האימהות לזירה הציבורית הביאה להעצמתן, היא גם האיצה והידקה את אחיזתם של דפוסים פטרנליסטיים-מסורתיים, בכללם ראיית מרחבי חיים נפרדים לגברים ולנשים; זיהוי האישה עם תפקידי האם; והפיכת ההולדה מעניין פרטי לנושא בעל משמעות לאומית.

בשיח האימהות ביישוב באו לביטוי מגמות אחדות: נשים 'מתקדמות' אימצו את האימהות כמנוף ציבורי, ובאמצעותו פעלו לשיפור אורחות החיים של אוכלוסיות נזקקות, בעיקר אימהות וילדיהן מהחברה המסורתית. 'המהפכניות', בעיקר מהמחנה הפועלי, הציגו את קשיי האימהות ומחיריה וקראו לדיון פומבי בזכות האישה על גופה, בזכותה למיניות מספקת ובזכותה לקבוע את הסטטוס המשפחתי הרצוי לה. כן הכיל שיח האימהות מדדים להורות רצויה, בהתאם לפרמטרים הציוניים, לא אחת מתוך הטלת ספק בכישורי האימהות עצמן, הגחכתן ושלילתן.

בדומה למדינות המערב, גם בארץ הוכרו אמצעי המניעה והחינוך לחיי אישות כתנאי הכרחי לעצמאות האישה ולשחרורה. סוגיית האל-אימהות, ובעיקר ההפלות מרצון, הייתה נייר הלקמוס של עמדת ה'מהפכניות' מקרב הנשים. ההפלות מרצון היו עובדה קיימת ונפוצה, ידועה לממסד הציוני, הרפואי והפועלי גם יחד. שלילתן הגורפת נגדה את רצון הנשים ואת טובתן, ועל כן עמדה בסתירה ל'אני מאמין' של ה'מהפכניות'. לעומת זאת, תמיכה בהפלות מרצון הייתה מנוגדת לצורכי הלאום כמו שזיהה זאת הממסד הציוני, ועל כן עלולה הייתה לסכן את מעמד הנשים בצוותא הלאומי. וכך

140 ד"ר ז'נ' [ללא שם מלא], 'ויכוח', דבר הפועלת, א, 10 (27.12.1934), עמ' 215.

141 ד"ר יוסף מאיר, 'לשאלת הפסקת הריון', שם, עמ' 148.

בין 'חוק הטבע' ל'דין התנועה'

בין 'חוק הטבע' – הוא היריון שנולד בעקבות יחסי אישות בלתי מוגנים, ובין 'דין התנועה' – שקראה לריבוי ילדים, הוטלה האחריות על הנשים. בדומה לסוגיות יסוד אחרות שנגעו לעיצוב החברה הציונית בארץ ישראל, גם בסוגיית ההולדה סירבו הנשים לשמש סמל על דגל הקדמה. הן תבעו לקחת חלק פעיל ושווה בעיצובה באופן שישקף את צורכיהן הייחודיים מצד אחד, ואת השקפותיהן שעוצבו בכוחה של מציאות חדשה מן הצד האחר.